

## Luchthavenproblematiek

De afgelopen weken heeft *ESB* ruime aandacht besteed aan de problematiek omtrent de tweede nationale luchthaven. Hoewel het onmogelijk is door middel van een negental artikelen deze problematiek in haar geheel te behandelen, is toch een inzicht gegeven in een aantal aspecten ervan.

Voordat men met de bouw van de tweede luchthaven begint, zal men eerst moeten nagaan wat het aantal *gewenste* vliegtuigbewegingen in de toekomst zal zijn. Pas indien deze vraag is beantwoord, moet men zich de vraag stellen of een tweede luchthaven zinvol is en zo ja, waar deze luchthaven gelokaliseerd moet worden.

Bij mij bestaat de indruk dat de prognoses van het aantal vliegtuigbewegingen (in 2000 vijfmaal zoveel als in 1968) teveel als streefcijfers worden gezien, waardoor de vestigingsplaatskeuze op de voorgrond staat. Nu wij in een tijd leven dat de exponentiële economische groei steeds meer wordt afgewezen, is het aanbevelenswaardig ook de ontwikkeling van het luchtvaartverkeer kritisch te bezien. Indien namelijk deze vorm van openbaar vervoer niet zal worden onderworpen aan een selectief afremmingsbeleid, zullen in de jaren tachtig reeds de voorbereidingen voor een derde luchthaven moeten plaatsvinden.

Of dit afremmingsbeleid ertoe zal leiden dat het huidige aantal vliegtuigbewegingen zal moeten worden gestabiliseerd, is overigens de vraag. Hiertoe mag men pas besluiten indien men naast de voordelen terdege de nadelige gevolgen ervan beseft (afremming van de economische groei, van de werkgelegenheid en van het aantal vakantievluchten).

De procedure omtrent de keuze van een geschikte vestigingsplaats voor een tweede luchthaven is niet minder belangrijk. Vervoertechisch gezien is een op-

timale vestigingsplaats gemakkelijk te vinden. De dichte bevolkingsconcentraties en het geringe aantal natuurgebieden maken het echter noodzakelijk rekening te houden met de negatieve externe effecten van de luchtvaart, waardoor de mogelijkheid bestaat dat deze vestigingsplaats welvaartseconomisch gezien niet optimaal is. Omdat de negatieve effecten zonder bepaalde hypothesen niet in geld zijn uit te drukken, mag men de vestigingsplaatskeuze niet louter baseren op kostenbatenanalyses en andere planningcriteria, maar is het noodzakelijk dat er randvoorwaarden worden opgesteld voor het milieu en het eco-systeem, zoals D. W. Pearce en J. B. Opschoor in hun artikel in *ESB* van 14 juni jl. duidelijk te kennen gaven.

Ik ben bezorgd over de procedure die in Nederland wordt gevolgd. Hoewel bij de huidige studies over de tweede luchthaven de milieu-aspecten zeker een rol spelen, spelen zij bepaald geen hoofdrol. Bovendien lijkt het erop dat diverse belangengroepen proberen de tweede luchthaven binnen of buiten een bepaald gebied te houden, zonder alle aspecten te bestuderen. Zoals zo vaak, is men ook hierbij geneigd de problematiek vanuit het eigen belang te benaderen.

Hoewel Nederland blij mag zijn, dat diverse personen en instanties hun meningen kenbaar maken, moet worden voorkomen dat zij een beslissing forceren. Het is daarom te hopen dat de Nederlandse volksvertegenwoordiging bij haar uiteindelijke beslissing over deze zaak, die van meer dan alleen nationaal belang is, er rekening mee zal houden, dat zowel voor- als tegenstanders van een luchthaven in een bepaald gebied, vaak alleen vanuit hun eigen gezichtspunt het belang van de *eigen regio* dienen.

L.H.

# Inhoud

Luchthavenproblematiek .....	613
<i>Drs. J. P. Pronk:</i> Chili .....	615
<i>E. G. Stijkel:</i> De Markerwaard, een troefkaart .....	616
<i>Drs. J. A. M. Heijke:</i> De economische effecten van buitenlandse werknemers .....	620
<i>Drs. W. J. R. Rozenbroek:</i> Quotaregelingen in minder florerende bedrijfstakken als instrument tot verbetering van de structuur van de branche .....	622
<b>Toets op taak</b> De omroepbijdrage, door <i>Drs. R. M. de Haan</i> .....	625
<b>Geld- en kapitaalmarkt</b> Kapitaalverkeer en wisselkoersvorming in de Europese Gemeenschappen, door <i>Drs. W. Pool</i> .....	627
<b>Ingezonden</b> Informatie versus indoctrinatie of Quo vadis ESB?, door <i>P. Pappenheim</i> (met drie naschriften) .....	629
<b>Boekbespreking</b> Mr. Dr. G. van Reenen: Privaatrechtelijke aspecten van de onderneming, door <i>Mevr. Mr. J. M. van Bemmelen-Leenders</i> .....	632
<b>Ontvangen publikaties</b> .....	634

# Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

**Redactie**

*Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.*  
*Redacteur-secretaris: L. Hoffman.*

**Adres:** Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.  
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.  
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

**Kopij voor de redactie:** in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

**Abonnementsprijs:** f 72,80 per jaar, studenten f 46,80, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).  
Prijs van dit nummer: f 2,00.  
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

**Betaling:** giro 8408; Bank Mees & Hope NV, Rotterdam; Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.

**Advertenties:** N. V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting  
Het Nederlands Economisch Instituut

**Adres:** Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

**Onderzoekafdelingen:**

- Balanced International Growth
- Bedrijfs-Economisch Onderzoek
- Economisch-Sociologisch Onderzoek
- Economisch-Technisch Onderzoek
- Industriële Vestigingspatronen
- Macro-Economisch Onderzoek
- Projectstudies Ontwikkelingslanden
- Regionaal Onderzoek
- Statistisch-Mathematisch Onderzoek
- Transport-Economisch Onderzoek

# Chili

J. P. Pronk

Het socialistische experiment in Chili mag zich in een wijde belangstelling verheugen. Voor het eerst is een Marxistisch georiënteerde regering via een stembusoverwinning aan de macht gekomen. Voor- en tegenstanders zien gespannen toe of het mogelijk zal blijken met behulp van democratische en legale besluitvorming een radicaal-socialistische politiek te voeren. De vooruitzichten op succes worden echter steeds onzekerder. De politieke steun voor de regering van president Allende neemt af. Dat geldt niet alleen voor de middengroepen die zich weer vooral op de Christen-democraten van de voormalige president Frey lijken te gaan oriënteren, maar ook voor de buitenparlementaire linkse groepen die Allende traagheid verwijten en steeds sterker roepen om een socialistische machtsuitoefening met opzichschuiving van de grondwettelijke beperkingen.

Toch is het beleid in de korte tijd dat de huidige regering aan de macht is — anderhalf jaar — ontegenzeggelijk naar links omgebogen. De landhervorming is onder leiding van de bewkame minister van landbouw Chonchol met voortvarendheid ter hand genomen. Bedrijven voor zover groter dan 80 ha worden tegen een niet te hoge vergoeding onteigend — in een veel hoger tempo dan onder de vorige regering — en aan de landarbeiders overgedragen. De nationalisatie is aangekondigd, en voor een deel reeds bewerkstelligd, van de koper-, steenkool- en ijzermijnen en van de banken. Voor de industriële sector is onder leiding van de minister van economische zaken Vuskovic een ordening uitgewerkt resulterend in een opsplitsing in drie categorieën: een omvangrijke genationaliseerde sector, een private sector met vooral kleinere bedrijven en een gemengde sector. Deze wijzigingen in de economische orde worden aangevuld met een economische politiek waarin de inkomenshervreiding de hoogste prioriteit heeft, niet alleen op papier, maar ook in werkelijkheid.

Het gaat hierbij inderdaad niet om marginale beleidsombuigingen, maar om structurele veranderingen. De realisatie daarvan stuit echter op grote problemen. Het grootste politieke probleem is dat de regeringscoalitie, de Unidad Popular (socialisten, communisten en radicalen, benevens enkele kleinere groepen: twee linkse afsplitsingen van de Christen-democraten alsmede onafhankelijke), niet de meerderheid bezit in



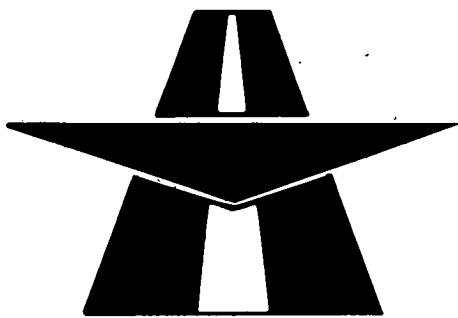
het parlement. De regeringscoalitie is voor de bekrachtiging van haar wetsontwerpen afhankelijk van de steun van de Christen-democraten (van de rechtse nationalist die met enkele afsplitsingen van de radicalen de oppositie completeren is in het geheel geen steun te verwachten). De Christen-democraten zijn steeds minder bereid deze steun te verlenen, zeker nadat kort na de presidentsverkiezingen — door Allende gewonnen mede dank zij het feit dat de Christen-democratische kandidaat Tomic, een exponent van de linkervleugel, zich had teruggetrokken om een zege van de nationalistische kandidaat Alessandri te voorkomen — de Unidad Popular enkele toenaderingspogingen van de Christen-democraten had genegeerd (gedeeltelijk uit angst voor compromissen, uit overschatting van de politieke steun binnen en buiten het parlement en gedeeltelijk onder druk van de buitenparlementaire beweging van revolutionair links). Zowel voor de herstructurering van de economische orde als voor de inkomenspolitiek brengt dit vertraging en amendering met zich mee. De regering ziet zich dientengevolge genoodzaakt tot het zoeken van legale second-best oplossingen: zoals nationalisatie van de banken door middel van opkoop van aandelen, en inkomenshervreiding niet met behulp van belastingmaatregelen, doch via een stelsel van degressieve loonsverhogingen.

Dit laatste werkt sterk inflatoir. De inflatie was in 1971 lager dan ooit, 21%, maar is dit jaar veel hoger. De overbesteding is mede het gevolg van de grote loonsverhogingen — hogere loon- en salarisgroepen ontvingen een prijscompensatie, lagere kregen loonsverhogingen tot rond 50% — waartegenover een

ca. 50% — waartegenover een schrijven stagnatie optrad in de agrarische sector. Mede als reactie op de koopkrachtinjecties verdween de onderbezetting in de industriële sector, waardoor de productie sterk steeg en de inflatie werd geremd, maar dat is nu voorbij. De importvraag neemt toe, de export af, met name ten gevolge van een daling van de wereldmarktprijs voor koper; de hieruit resulterende betalingsbalanssituatie wordt nog verslechterd door een grote kapitaalvlucht en een omvangrijke schuldendienst, onvoldoende gecompenseerd door de ontwikkelingshulp.

De ontevredenheid uit zich in landbezettingen en in een streven naar arbeiderszelfbestuur. Tegen de landbezettingen kan de regering weinig doen wil zij haar achterban niet van zich vervreemden, maar dit leidt tot steeds grotere moeilijkheden met de oppositie. De roep om arbeiderszelfbestuur klinkt zowel links als rechts; links vanuit het ideaal van een gedecentraliseerd socialisme, rechts gaat zij gepaard met pogingen om de socialisatiepolitiek te doen mislukken. Een en ander leidt overigens slechts sporadisch tot geweldadige botsingen; Chili heeft een zeer oude parlementair-democratische traditie en een leger dat gewend is zich afzijdig te houden. Maar het is niet zeker of de politieke orde van het land de toenemende polarisatie aankan.

Het is het klassieke tweevoudige dilemma van links: zelf zal het nooit een parlementaire meerderheid verwerven, zodat het afhankelijk is van veelal confessioneel georiënteerde middengroepen, die nadat zij hun steun hebben toegezegd al snel vinden dat het allemaal veel te snel en te ver gaat, terwijl op hetzelfde moment de radicale linkervleugel het verwijt uitspreekt dat er alleen maar enkele initiële veranderingen worden geconsolideerd zonder dat er sprake is van een werkelijke maatschappijhervorming. Bovendien hebben de door links beloofde veranderingen verwachtingen gewekt die best kunnen worden ingelost, maar niet op de termijn van de kiezer, zodat velen zich teleurgesteld afwenden waardoor de basis kleiner wordt en de mogelijkheden de beloften waar te maken ineenschrompelen, tenzij men de democratische besluitvorming ondergeschikt maakt aan de beleidsdoelstellingen. De oplossing van deze dilemma's maakt het Chileense model niet alleen voor Latijns-Amerika, maar ook voor West-Europa van het grootste belang. **J. P. Pronk**



# De Markerwaard, een troefkaart

E. G. STIJKEL\*

Dit is het laatste artikel in de serie over de tweede nationale luchthaven in ESB. Deze serie bestond uit de volgende bijdragen:

1. Prof. Dr. L. H. Klaassen, Een tweede luchthaven in Nederland (10 mei);
2. Drs. E. van Thijn, Met sneltreinvaart naar een tweede nationale luchthaven (10 mei);
3. Ir. R. M. Th. Adriaansens, Dinteloord, het tweede Schiphol? (17 mei);
4. Dr. M. van Hulten, Geen tweede nationale luchthaven! (24 mei);
5. Dr. D. Riemens, Is er zoveel haast bij een tweede luchthaven? (31 mei);
6. Ir. J. Arink, Is een luchthaven bij Goeree een fata morgana? (7 juni);
7. D. W. Pearce en Drs. J. B. Opschoor, Vestigingsplaatskeuze voor grote luchthavens (14 juni);
8. Mr. S. J. Timmenga, De geluidshinderaspecten van de tweede nationale luchthaven (21 juni);
9. E. G. Stijkel, De Markerwaard, een troefkaart (28 juni);
10. Drs. L. Hoffman, Luchthavenproblematiek (28 juni).

Er is een zekere vrijmoedigheid voor nodig om in een stadium waarin een „zware” commissie zich verdiept in de meest geschikte vestigingsplaats voor een tweede nationale luchthaven een duidelijke voorkeur uit te spreken voor één specifieke plaats. Mijn taak wordt gelukkig enigszins verlicht door het feit dat de werkgroep-Fontein van de Interdepartementale commissie planologie luchtvaartterreinen reeds een berede-nerde voorlopige selectie heeft verricht.

In het rapport<sup>1)</sup> van deze werkgroep wordt een elftal lokaliseringsplaatsen oorspronkelijk in het onderzoek waren betrokken om verschillende redenen geëcarteerd, te weten: Barneveld, Biesbosch, Steenbergen/Zevenbergen, Tholen, Breda/Tilburg, Grevelingenbekken, Hoekse Waard, Kockengen, eiland in de Noordzee, Oostelijk Flevoland, Reimerswaal. Een vijftal lokaliseringsplaatsen blijft over voor nadere studie: Dinteloord, Leerdam, Markerwaard, Maasvlakte en het ondiepe zeegebied tegen de kop van Goeree. Het is hiermede geheel in lijn dat „de werkgroep tot de — niet verrassende —

conclusie (is) gekomen dat er in Nederland ontmoedigend weinig gelegenheid is om een tweede grote luchthaven te vestigen” en voorts dat „het dringend gewenst (is) spoedig ruimte te reserveren”.

Als we de zaak op de keper beschouwen, zijn de keuzemogelijkheden nog geringer dan die tussen de genoemde vijf plaatsen. Leerdam is gekozen uit hoofde van zijn zeer gunstige ligging wat voor- en natransport betreft, maar voor het overige ziet de werkgroep alleen maar zwaarigheden. De Maasvlakte is „met pijn” op de lijst gekomen, en het ondiepe zeegebied voor Goeree wellicht met iets minder pijn maar zeker niet con amore. Als ik het rapport goed interpreteer, blijven eigenlijk alleen Dinteloord en de Markerwaard als reële keuzemogelijkheden over. Als uitgangspunt voor deze beschouwing lijkt het dan ook zinvol de korte kenschetsing van beide lokaliseringsplaatsen hier over te nemen<sup>2)</sup>.

„Dinteloord is een lokatie op het „oude land”. Vrijwel per definitie betekent dit, dat er aan een dergelijke vestigingsplaats bezwaren zijn verbonden, o.a. het feit dat een zeer grote verdere uitbouw daar niet wel mogelijk zal zijn. Dinteloord maakt hierop geenszins een uitzondering. De negatieve punten die aan Dinteloord kleven, zijn (...) genoegzaam belicht. Een positief punt is de ligging, die een goede bediening van de zuidelijke vleugel van de Randstad en de Brabantse stedenrug mogelijk maakt. Voorts wegen planologische bezwaren bij deze lokatie relatief minder zwaar dan elders op het oude land.

Wat de geluidshinder betreft moet nog eens nauwkeurig worden bezien of door wijziging van het bij de toetsing gehanteerde banenpatroon, een verzachting van de geluidshinder kan worden bereikt. Deze mogelijkheid lijkt niet uitgesloten”.

„Een lokatie in de Markerwaard heeft heel veel positieve aspecten. Hierover behoeft niet verder te worden uitgeweid. Negatieve punten zijn de a-centrale ligging t.o.v. de zuidelijke vleugel van de Randstad en het zuiden van het land en de late datum waarop een luchthaven hier operationeel kan zijn. Het eerste punt zal het gewenst maken om veel aandacht te besteden aan de vraag of de bestaande secundaire luchthavens in of bij de zuidelijke vleugel van de Randstad (Rotterdam en Eindhoven) in de

\* De auteur is voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Amsterdam.

<sup>1)</sup> De voorzitter van de Interdepartementale commissie, de heer C. A. F. Falkenhagen, heeft het *Rapport omtrent mogelijke vestigingsplaatsen voor een tweede nationale luchthaven in Nederland* (het rapport-Fontein) op 6 april 1971 aan de minister van Verkeer en Waterstaat uitgebracht. De elf lokaliseringsplaatsen worden genoemd op blz. 40 van dit rapport.

<sup>2)</sup> Rapport-Fontein, t.a.p., blz. 41/42.

toekomst het luchtverkeer, dat zich specifiek op deze regio zal richten, zullen kunnen opvangen. Het tweede punt zal het treffen van overgangsmaatregelen noodzakelijk maken om in de tussentijd het groeiende luchtverkeer op te vangen”.

Na deze citaten uit het rapport-Fontein lijkt mij het kader voor dit artikel bepaald en kan nader worden ingegaan op de overwegingen die ten gunste van een vestiging van een tweede nationale luchthaven in de Markerwaard kunnen pleiten.

### Verhouding tweede luchthaven tot Schiphol

Een standpunt over de vestigingsplaats en het tempo van ontwikkeling van een tweede nationale luchthaven kan niet los worden gezien van de te verwachten ontwikkeling van het luchtverkeer op de nationale luchthaven Schiphol. In voorgaande artikelen in deze reeks is al uiteengezet dat er een zodanige groei van het luchtverkeer wordt verwacht dat Schiphol ergens tussen 1980 en 1985 aan zijn maximumcapaciteit zal zijn gekomen. Ongetwijfeld zou door een intensieve benutting van het huidige banenstelsel en door een eventuele uitbreiding van het aantal landingsbanen het tijdstip waarop de maximumcapaciteit wordt bereikt, een aantal jaren naar de toekomst kunnen worden verschoven. Dat neemt niet weg dat het noodzakelijk is nu reeds te beginnen met een doelgerichte voorbereiding van een tweede nationale luchthaven. Volgens ruwe schattingen duurt het immers zeker 10 jaar voor een dergelijk groot vliegveld in gebruik kan worden genomen.

Gezien de geografisch gunstige ligging van Schiphol en gezien de grote kapitalen die in Schiphol zijn en worden geïnvesteerd, mag ervan worden uitgegaan dat de nieuwe luchthaven inderdaad de „tweede” nationale luchthaven zal worden, hetgeen wil zeggen dat de functie van Schiphol niet zal worden opgeslokt. Natuurlijk zal men zich moeten afvragen of het mogelijk is tot een werkverdeling tussen Schiphol en deze tweede luchthaven te komen. Uit ontwikkelingen elders in de wereld is al gebleken dat een dergelijke werkverdeling verre van eenvoudig is. Er bestaat namelijk een directe relatie tussen het intercontinentale, het Europese en het binnenlandse lijnennet. Voorts bestaat er een nauwe binding tussen personen- en vrachtvervoer. Ook het maken van een scheiding tussen de lijndiensten van de nationale luchtvaartmaatschappij en die van

### ABONNEMENTSPRIJSVERHOOGING ESB

De door de snelle kostenstijgingen veroorzaakte exploitatieverliezen van ESB bereiken een zodanige hoogte, dat voor de handhaving van dit weekblad een onmiddellijke abonnementsprijsverhoging onvermijdelijk is. Met ingang van 1 juli 1972 wordt de abonnementsprijs daarom gebracht op f. 70 per kalenderjaar (incl. 4% BTW: f. 72,80) en de prijs van een studentenabonnement op f. 45 per kalenderjaar (incl. 4% BTW: f. 46,80).

Ter vermindering van incassokosten doen wij een dringend beroep op onze abonnees de verhoging voor de tweede helft van dit jaar van f. 7,80 voor de gewone abonnementen, resp. van f. 5,20 voor de studentenabonnementen spontaan te willen betalen op onze girorekening no. 8408 of op onze bankrekening no. 25.50.56.877 bij Bank Mees & Hope NV te Rotterdam.

Directie NEI

buitenlandse maatschappijen roept praktische en psychologische problemen op. Wat gemakkelijker ligt het met het chartervervoer en met de lesvluchten, die voor een groot gedeelte los van het algemene lijnennet hun vertrek- en aankomstplaatsen kunnen hebben.

Uit de onderlinge sterke binding van de verschillende categorieën luchtvervoer valt te verklaren dat én de luchthavendirectie van Schiphol én de directie van de nationale luchtvaartmaatschappij KLM graag zolang mogelijk het luchtverkeer op één vliegveld geconcentreerd wil houden. Deze wens is begrijpelijk, maar zal de komst van een tweede vliegveld niet kunnen tegenhouden. Wel zal er rekening mee kunnen worden gehouden dat de beide nationale luchthavens zoveel mogelijk als één geheel gaan functioneren. Dat vooronderstelt één luchthavendirectie, en voorts een snelle railverbinding tussen beide luchthavens voor het uitwisselen van passagiers. De Markerwaard lijkt ons in dit verband de gunstigste propositie voor een tweede luchthaven, niet alleen ruimtelijk gezien, maar ook als we letten op de plaats die Amsterdam inneemt als attractiepunt voor passagiers (zie hiervoor de tabel van herkomst en bestemming van passagiers op Schiphol).

*Herkomst en bestemming van passagiers op Schiphol tussen 2 en 8 augustus 1971 uitgesplitst naar aard van de reis (zaken en overig vervoer) en naar nationaliteit (Nederland of buitenland) a)*

	1. Nederlandse passagiers			2. Buitenlandse passagiers			1 + 2
	zaken	overig	totaal	zaken	overig	totaal	totaal
Amsterdam	17,3	19,6	19,2	43,3	64,2	60,1	38,9
Haarlem	8,7	5,7	6,2	6,1	6,6	6,5	6,3
Kop van N.-Holland	4,9	6,3	6,1	1,5	1,9	1,8	4,0
Den Haag	17,4	14,8	15,2	14,0	6,6	8,1	11,8
Rotterdam	10,0	12,6	12,1	14,8	4,6	6,6	9,5
Middengeb. Utr./Z.H.	4,1	3,3	3,4	0,8	0,8	0,8	2,2
Utrecht	11,4	11,1	11,1	4,9	4,1	4,2	7,8
West N.-Br./Zeeland	4,0	4,9	4,7	1,8	1,1	1,2	3,0
Oost N.-Br./Limburg	8,7	6,6	6,9	4,9	2,0	2,6	4,8
Geld./Overijssel	10,2	10,8	10,7	5,3	3,6	3,9	7,5
Gron./Fr./Drenthe	3,2	4,4	4,2	1,5	1,6	1,6	2,9
Buitenland	0,2	0,0	0,1	1,2	2,9	2,6	1,3
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a) In procenten.

In het verleden zijn een aantal berekeningen gemaakt om de gunstigste plaats voor een tweede nationale luchthaven te bepalen vanuit het gezichtspunt van voor- en natransport van passagiers en vracht. Uit deze berekeningen zou een voorkeur voor een lokalisatie in westelijk Noord-Brabant zijn geresulteerd.

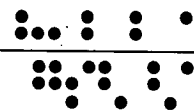
Van het onderzoek is mij onvoldoende bekend om de uitkomsten te kunnen narekenen en toetsen. Natuurlijk is de vraag bij mij opgekomen of er bij de berekening voornamelijk is uitgegaan van de spreiding van het bevolkings- en produktiepotentieel over ons land. Dat lijkt dan geen juist uitgangspunt, omdat zowel de bestemming van de buitenlandse passagiers als de herkomst van de Nederlandse passagiers zeer ongelijk over het land verdeeld zijn.

Twee elementen bepalen in overheersende mate het herkomst- en bestemmingspatroon, te weten de toeristische aantrekkingskracht van Amsterdam en de concentratie van handel, bankwezen en overige dienstverlening met een internationaal karakter in de Randstad en met name in Amsterdam. De cijfers van enquêtes die op Schiphol gehouden zijn, kunnen dit op ondubbelzinnige wijze illustreren. In juli 1968 gaf volgens bijlage 2 van het rapport-Fontein 80% van de buitenlandse reizigers desgevraagd op dat zij gedurende hun verblijf in Nederland in Amsterdam hadden overnacht. Uit een onderzoek in augustus 1971 bleek dat 39% van alle reizigers als bestemming of herkomst Amsterdam opgaven, en ruim 10% overig Noord-Holland. Dit betekent voor Noord-Holland dus in totaal bijna 50%, tegen 23% voor Zuid-Holland en 8% voor Utrecht. Een verdere uitsplitsing van de resultaten van de enquête vindt men in de bijgevoegde tabel.

De conclusie uit deze gegevens moet zijn dat een vestiging van de tweede nationale luchthaven aan de noordzijde van de Randstad uit het oogpunt van passagiersaanbod geen slechte propositie lijkt. Met een goede railverbinding tussen Schiphol-Amsterdam-Markerwaard kan dan zowel het verkeer tussen beide luchthavens als een groot deel van het voor- en natransport van passagiers worden afgewikkeld. Het zou wel eens kunnen zijn dat alleen door deze combinatie een railverbinding tussen beide nationale luchthavens op verantwoorde wijze kan worden gerealiseerd.

Wat het vrachtvervoer betreft, is het moeilijker om tot een waardeschatting van de verschillende vestigingsplaatsen te komen. De relatie die in dit verband wel eens wordt gelegd tussen zeehaven en luchthaven, lijkt in elk geval weinig relevant. Het zijn in het algemeen andere goederen die over zee worden vervoerd dan door de lucht en er behoeft niet mee gerekend te worden dat zeevaart en luchtvaart elkaars voor- en natransport moeten verzorgen. Wil men op grond van de herkomst van de luchtvracht een optimale plaats voor de luchthaven bepalen dan zou men in de Nederlandse omstandigheden kunnen uitgaan van de voortbrengingsplaatsen van hoogwaardige produkten zowel uit de industriële sector als uit de agrarische sector. Bij de bepaling van het vervoerszwaartepunt zal men naar alle waarschijnlijkheid wel ergens in het hart van het land terecht komen. In dat reeds volle gebied kan een tweede grote luchthaven juist niet terecht.

# Van Dien + Co Accountants



## Jonge register accountants

Door voortgaande expansie zoeken wij voor verschillende standplaatsen contact met jonge register accountants. Kandidaten dienen het vermogen te hebben om ook in een gesprek snel en juist te kunnen analyseren en formuleren. Indien u ervan overtuigd bent aan de gestelde eisen te voldoen en de ambitie koestert uw carrière op te bouwen in een dynamisch kantoor, zullen wij gaarne met u in contact treden.

Als onze adviseur zal optreden het Laboratorium voor Toegepaste Psychologie te Amsterdam.

Sollicitanten kunnen zich onder vertrouwelijk couvert wenden tot het hoofd Personeelszaken de heer R. A. Hollander, Fizeastraat 2 Amsterdam tel. 020 - 910111 na kantoor tijd tel. 02159 - 18866

AMSTERDAM	HENGLO	TILBURG	ANTWERPEN
ARNHEM	'S-HERTOGENBOSCH	UTRECHT	BRUSSEL
BOLSWAARD	HOOGVEENEN	VENLO	WILLEMSTAD (CURAÇAO)
BREDA	LEEUWARDEN	WAALEN	ORANJESTAD (ARUBA)
ENSCHEDÉ	LOCHEM	ZAANDAM	PHILIPSBURG (ST. MAARTEN)
'S-GRAVENHAGE	MEPPEL	ZWOLLE	CARACAS (VENEZUELA)
GRONINGEN	ROTTERDAM		

Belangrijker dan het zoeken naar de plaats waar de aan- en afvoerlijnen van de luchtvracht geminimaliseerd zijn, lijkt het dan ook om na te gaan wat de mogelijkheden zijn voor het aansluiten van de luchthaven op het rijkswegennet, en voorts of er op de luchthaven voldoende ruimte is voor een goed geutiliseerd distributiecentrum en tenslotte of er in de omgeving voldoende ruimte is voor de huisvesting van arbeidskrachten. Daarmee komen we aan onze volgende paragraaf.

## Een positieve factor in de Nederlandse ruimtelijke politiek

Een centraal thema van de Nederlandse ruimtelijke politiek is de stimulering van de economische ontwikkeling en de bevolkingsgroei boven de Alkmaar-Arnheimlijn. Deze stimulering kan zowel geschieden door het bevorderen van vestigingen in de noordelijke provincies als door het steun geven aan de uitstraling vanuit de noordvleugel van de Randstad. Een vestiging van de tweede nationale luchthaven in de Markerwaard draagt in beide opzichten bij tot het gestelde ruimtelijke doel. Een goed functionerende internationale luchthaven met intercontinentale en Europese verbindingen zal zonder enige twijfel werkgelegenheid aantrekken en de behoefte doen ontstaan aan een uitbreiding van de woon- en werkgebieden in een wijde omgeving. Op Schiphol werken thans 20.000 werknemers en er is geen reden om aan te nemen dat de omvang van de werkgelegenheid op de tweede luchthaven op den duur

geringer zal zijn. Daarnaast genereert de aanwezigheid van de tweede luchthaven afgeleide werkgelegenheid, terwijl er mee gerekend moet worden dat de woonbevolking de werkgelegenheid een aantal malen zal overtreffen.

Een dergelijke werkgelegenheidsbron ten noorden van de Randstad kan — mits gesteund door een gericht infrastructuurbeleid — de druk op het „groene hart” van Holland verminderen. De overloop uit de Randstad die zich tot dusverre vooral op Utrecht en westelijk Gelderland richtte, krijgt een nieuwe magneet en zal daardoor gemakkelijker naar de IJsselmeerpolders en het noordoosten van Noord-Holland kunnen worden geleid.

De ruimtelijke voordelen van een vestiging in een nog lege Markerwaard, gelegen tussen de Randstad en de Nederlandse provincies met het hoogste werkloosheidspercentage, zijn bij een vestiging in westelijk Noord-Brabant niet aanwezig. Weliswaar zit ook dit gebied met zijn structurele problemen, maar die lijken toch van andere aard. In elk geval is het uit het gezichtspunt van werkgelegenheidsverspreiding weinig aantrekkelijk om in het krachtenveld van de havensteden Rotterdam en Antwerpen nog een grote nieuwe werkgelegenheidsbron met een autonome aantrekkingskracht te creëren. De noordvleugel van de Randstad en de noordelijke provincies daarentegen kunnen een stimulant in de vorm van een grote luchthaven best gebruiken.

### **Het milieu een factor met toenemend gewicht**

Een van de meest dringende redenen waarom thans zo'n haast moet worden gemaakt met de bepaling van de vestigingsplaats voor een tweede luchthaven, is gelegen in de geluidsoverlast die de omwonenden van Schiphol van dalende en opstijgende vliegtuigen onder vinden. De omwonenden zijn allang niet meer alleen de bewoners van het noordoostelijk gedeelte van de Haarlemmermeer; in Zwanenburg, Badhoevedorp, Amsterdam-Buitenveldert, Amstelveen, Aalsmeer en Haarlem-oost wordt georganiseerd protest aangetekend tegen het lawaai.

Hoewel nog onvoldoende bekend is over het lawaai dat over 20 à 30 jaar als „noodzakelijk kwaad” zal (moeten) worden aanvaard, lijkt het verstandig bij de planning van een nieuwe luchthaven ervoor te zorgen dat geen vliegroutes laag over verstedelijkte gebieden voeren. Bij een keuze op grond van deze overweging heeft de Markerwaard onmiskenbaar een enorme voor-sprong op alle concurrerende vestigingsplaatsen. De commissie-Fontein heeft dit terecht in haar voorlopige oordeel als een duidelijk pluspunt voor de Markerwaard aangemerkt.

### **Enkele andere overwegingen**

Na al deze argumenten die de Markerwaard als een hoge troefkaart ter tafel hebben gebracht, blijft er nog een aantal overwegingen over waaraan enige aandacht moet worden besteed.

Een voordeel voor een vestiging in de Markerwaard is ongetwijfeld de omstandigheid dat er voor het verwerven van de gronden geen onteigening behoeft plaats

te vinden. Grondverwerving en onteigening op het oude land is in het algemeen een tijdrovende en kostbare zaak. Tegenover dit voordeel staat echter voorlopig het nadeel dat de Markerwaard die oorspronkelijk in 1980 ter beschikking zou staan, door temporisering van de dijk aanleg wel enige jaren later zal droogvallen. Een keuze van de Markerwaard als vestigingsplaats zal dan ook onvermijdelijk moeten leiden tot een versnelde gehele of gedeeltelijke drooglegging van deze laatste polder in het IJsselmeer. Een dergelijke versnelling is technisch gezien mogelijk en zal de totale kosten ook niet ongunstig beïnvloeden. Wij kunnen ons dan ook niet indenken dat, als op grond van vele overwegingen de keuze op de Markerwaard zal worden bepaald, hiervoor geen bevredigende oplossing zal worden gevonden.

Door de pleitbezorgers van een vestiging van de tweede luchthaven in westelijk Noord-Brabant is het ideëel getinte motief aangevoerd dat er op die plaats een Benelux-luchthaven tot stand zou kunnen worden gebracht. Nog afgezien van het feit dat onze zuiderburen, gezien hun reacties op deze suggestie, van een dergelijke gezamenlijke onderneming weinig verwachten, moet men zich toch ook in Nederland de vraag stellen of het Nederlands-Belgische tussengebied met een zo zware nieuwe belasting op de ruimte (op de grond en in de lucht), op de arbeidsmarkt en op de infrastructuur gediend zou zijn. Op het gezamenlijke congres van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel en het Vlaams Economisch Verbond op 15 maart van dit jaar te Breda, waar het onderwerp Benelux-luchthaven behandeld werd, overheerste dan ook een sceptische gezindheid ten aanzien van de wenselijkheid van een luchthaven in het tussengebied.

### **Conclusie**

Als titel van dit artikel koos ik: „De Markerwaard, een troefkaart”. Deze troefkaart blijkt inderdaad een hoge troefkaart te zijn. Blufpoker behoeven we niet te spelen; daarvoor waren trouwens de uitspraken in het rapport van de werkgroep-Fontein al duidelijk genoeg. Als de Markerwaard reeds drooggevallen was, zou men bij het bepalen van zijn keus niet behoeven te aarzelen, te meer omdat het argument ten gunste van westelijk Noord-Brabant — de ligging t.o.v. de klandizie — minder overtuigend blijkt te zijn dan dit wel eens wordt gepresenteerd.

Het zal dus de Markerwaard moeten worden: uit overwegingen van samenspel met Schiphol, van ruimtelijke spreiding, van geluidshinder en van het scheppen van werkgelegenheid op de meest gewenste plaats. Iedere grote nieuwe luchthaven, wáár ook gelokaliseerd, zal — daar zijn wij ons van bewust — om grote investeringen vragen. Voor een luchthaven in de Markerwaard geldt dat net zo goed als voor iedere andere lokalisatie. Maar wat voor de Markerwaard sterker geldt dan voor alle andere lokalisaties is, dat het een vestigingsplaats is met perspectief. Een troefkaart in het spel met als inzet de ruimtelijke en economische ontwikkeling van Nederland.

**E. G. Stijkel**

# De economische effecten van buitenlandse werknemers

DRS. J. A. M. HEIJKE\*

Een belangrijk vraagstuk met betrekking tot de arbeidsmarkt betreft de onevenwichtigheid tussen de vraag en het aanbod van ongeschoolde arbeid. De door het maatschappelijk productieproces gegenereerde vraag naar ongeschoolde arbeidskrachten overtreft het aanbod ervan. Deze aan structurele oorzaken toe te schrijven spanningen hebben, te zamen met de oververhitting van de economie in de afgelopen periode, geleid tot het in toenemende mate inschakelen van buitenlandse werknemers in het productieproces.

Zo was Nederland in 1970 reeds verrijkt met ruim 100.000 vreemdelingen uit het Middellandse-Zeegebied<sup>1)</sup>, hetgeen echter in verhouding tot de totale beroepsbevolking in ons land altijd nog minder is dan in België, Duitsland en vooral Zwitserland.

Een trendmatige voortzetting van deze ontwikkeling leidt ertoe dat met een permanente aanwezigheid van „gastarbeiders” moet worden rekening gehouden. De „inpassing” van deze immigranten in onze samenleving roept echter problemen op die leiden tot een zich nader verdiepen in de sociale en economische consequenties.

## Studie van het Centraal Planbureau

Aan de problematiek rond de buitenlandse werknemers werd in 1970 een Ministeriële nota gewijd<sup>2)</sup>. Deze nota werd door de Raad voor de Arbeidsmarkt te licht bevonden, hetgeen tot uitdrukking kwam in het door de Raad met klem aandringen op een studie die het opstellen van een macro-economische kostenbatenanalyse mogelijk zou maken<sup>3)</sup>. Dit leidde ertoe dat het Centraal Planbureau door de minister van Economische Zaken werd verzocht, een onderzoek in te stellen naar de gevolgen voor onze economie van het werven van buitenlandse werknemers. De resultaten van dit onderzoek werden vastgelegd in de nota *Economische effecten voor Nederland van de werving van buitenlandse werknemers*<sup>4)</sup>.

Deze nota begint met een cijfermatig overzicht van de immigratie en het binnenlandse arbeidsaanbod gedurende de afgelopen twintig jaar. Wat de toekomst betreft wordt gesteld dat, indien tot 1980 een expansief investeringsklimaat kan blijven gehandhaafd en de binnenlandse beroepsbevolking als naar verwachting slechts weinig zal toenemen, de kans groot is dat de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten in de jaren zeventig nog sterk zal toenemen. Vervolgens komt men tot een nadere uitwerking van de probleemstelling en

worden de mogelijke effecten van de immigratie aangegeven<sup>5)</sup>.

Het daarna volgende deel van de studie moet worden beschouwd als de kern van het rapport. In dat deel worden de effecten berekend van verschillende alternatieve vormen van beleid met betrekking tot het arbeidsaanbod. De belangrijkste effecten die worden berekend zijn het reële beschikbare loon per Nederlander, het beschikbare overige inkomen en het betalingsbalanssaldo. De onderzochte alternatieven zijn: een immigratie van buitenlandse werknemers mét en zónder overkomst van hun gezinnen; een immigratie waarbij of hogere bedragen naar het buitenland worden getransfereerd, of de overheidsuitgaven extra worden verhoogd, of een buitenlandse-werknemersbelasting wordt geheven; geen immigratie, maar een extra arbeidsaanbod van binnenlandse arbeidskrachten (bijv. gehuwde vrouwen); een immigratie als gevolg van een exogene toename van investeringen; en tenslotte een afremming van de immigratie.

De berekeningen zijn uitgevoerd met behulp van een macro-economisch model. Dit model is ongeveer te beschouwen als het bestaande korte-termijn model van het CPB, dat echter met enkele ingrepen is omgewerkt tot een „BW-model”<sup>6)</sup>.

Belangrijke uitgangspunten voor de berekeningen zijn een situatie waarin een tekort aan arbeid bestaat, terwijl de immigratie van buitenlandse werknemers niet zozeer leidt tot werkloosheid als wel tot vermindering van dit arbeidstekort.

---

\* De auteur is wetenschappelijk medewerker van de afdeling Macro-Economisch Onderzoek van het Nederlands Economisch Instituut.

<sup>1)</sup> Ministerie van CRM, Stafbureau Statistiek, *Enkele statistische gegevens betreffende de buitenlandse en binnenlandse migratie*, Statistisch Cahier 11, augustus 1971, tabel 4, blz. 15.

<sup>2)</sup> Brief van de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, *Nota buitenlandse werknemers*, Zitting 1969-1970, 10504, 's-Gravenhage, januari 1970.

<sup>3)</sup> SER, Raad voor de Arbeidsmarkt, Advies inzake nota buitenlandse werknemers, Bijlage VIII bij *Nota buitenlandse werknemers*, blz. 23.

<sup>4)</sup> Centraal Planbureau, *Economische effecten voor Nederland van de werving van buitenlandse werknemers*, 's-Gravenhage, maart 1972.

<sup>5)</sup> Zie voor een wat bredere probleemstelling, tevens meer gericht op de structurele facetten van het vraagstuk: NEI, *Een evaluatie van de immigratie van buitenlandse werknemers*, Rotterdam, september 1971.

<sup>6)</sup> Buitenlandse Werknemers model.



## Conclusies van het Centraal Planbureau

Na een bespreking van de berekende effecten der onderzochte alternatieve vormen van arbeidsmarktbeleid, komt het CPB tot een opsomming van een aantal conclusies, waaronder de volgende.

- De immigratie van buitenlandse werknemers vermindert de spanning op de arbeidsmarkt. Deze vermindering is echter kleiner dan de omvang van de immigratie zelf, omdat de immigratie ook weer de vraag naar arbeid doet toenemen.
- De immigratie brengt een benedenwaartse druk op lonen en prijzen met zich.
- Door de benedenwaartse druk op de lonen treden minder diepte-investeringen op, zodat de herstructurering van zwakkere bedrijfstakken wordt vertraagd.
- De verbetering van het reële beschikbare loon per Nederlandse werknemer, ingeval van immigratie, is te verwaarlozen.
- Het reële beschikbare overige inkomen stijgt duidelijk, en wel als gevolg van hogere winsten en geringere onderbezettingsverliezen.
- Door immigratie verandert het betalingsbalanssaldo niet.
- Uit de voorgaande drie punten volgt dat de immigratie kennelijk een voordelige zaak is.
- Een buitenlandse werknemer kost ons weinig in termen van infrastructurele voorzieningen. Zijn meekomende gezinsleden zijn echter duur.
- Een BW-heffing zou zeer hoog moeten zijn om de vraag naar arbeid te kunnen afremmen.
- Een vergroting van het binnenlandse aanbod van arbeid is toch te verkiezen boven de immigratie van buitenlandse arbeidskrachten.
- Als bij volledige benutting van de productiecapaciteit zowel additionele investeringen plaatsvinden als immigratie van buitenlandse werknemers, dan zullen de inflatoire krachten aanzienlijk worden versterkt (vgl. de situatie in de jaren zestig!).

Terecht wordt er door het CPB op gewezen dat, alhoewel de nationaal-economische <sup>7)</sup> rentabiliteit positief is, de door de buitenlandse werknemers in feite toegenomen bevolkingsomvang nadelige externe effecten met zich kan brengen. Vooral bij de overkomst van gezinsleden en vestiging in de Randstad zal de belasting van het sociale en technische milieu groot zijn. Problemen zullen ontstaan als zou blijken dat de kosten, die moeten worden gemaakt om deze nadelige effecten tegen te gaan, sneller zouden stijgen dan de bevolkingsomvang of de productie.

## Verder onderzoek is geboden

In deze studie is ontegenzeggelijk belangrijk werk verricht. Toch moet worden opgemerkt dat verder onderzoek is geboden, omdat aan een aantal structurele facetten van het vraagstuk nog onvoldoende aandacht is besteed.

Het gebruikte model is macro-economisch, d.w.z. er is met grote aggregaten gewerkt. Bij de berekeningen is aan de afzonderlijke bedrijfstakken en regio's geen

aandacht besteed. Alle categorieën arbeid zijn op één hoop geveegd, zonder onderscheid te maken naar beroepen of scholingsgraden. Bovendien draagt de evaluatie een nogal korte-termijnkarakter.

Juist om een adequaat arbeidsmarktbeleid te kunnen voeren zullen nog een aantal belangrijke structurele problemen moeten worden opgehelderd. Aan o.a. de volgende belangwekkende vraagstukken zou voor het kunnen voeren van een arbeidsmarktbeleid nog aandacht moeten worden geschonken.

1. De continuering van de immigratie van buitenlandse werknemers, zowel mét als zónder gezin, heeft ingrijpende sociologische consequenties. Geringe sociale contacten en onvoldoende integratie kunnen leiden tot segregatie (gettovorming) <sup>8)</sup>. Onderzocht zou moeten worden in hoeverre dit vraagstuk zich gaat voordoen en hoe dit op een aanvaardbare wijze kan worden opgelost. Een bevredigende oplossing van het segregatievraagstuk gaat evenwel met kosten gepaard, die eigenlijk zouden moeten worden gekwantificeerd en betrokken in de evaluatie van de effecten van de immigratie van buitenlandse werknemers <sup>9)</sup>.

2. Er bestaat behoefte aan een prognose van de immigratie van buitenlandse werknemers, onder de veronderstelling dat het aanbod van buitenlandse werknemers zich overeenkomstig de vraag zou ontwikkelen. Met behulp van de resultaten van deze prognose kan enigszins worden vastgesteld in welke mate de problemen die zijn verbonden met de in feite toegenomen bevolkingsomvang en die zoals vermeld onder 1. zich zullen gaan voordoen, onder de genoemde veronderstelling.

3. Nader zou moeten worden onderzocht in hoeverre het te voeren immigratiebeleid verenigbaar is met de doelstellingen die zijn verbonden met de problematiek der ontwikkelingslanden <sup>10)</sup>. Vastgesteld zou moeten worden in hoeverre aan de ene kant iets wordt „gegeven” (ontwikkelingshulp), dat aan de andere kant weer wordt „teruggehaald” (immigratiebeleid). Een belangrijk vraagstuk dat zowel voor de herkomstlanden der immigranten (ontwikkelingslanden) als de landen van bestemming (ontwikkelde landen) van groot belang is, betreft de internationale arbeidsverdeling. Herstructurering van de industriële productie in de ontwikkelde landen kan zowel ten voordele strekken van de ontwikkelingslanden als van de ontwikkelde landen. Migratie van arbeidskrachten uit ontwikkelingslanden naar ontwikkelde landen, voor zover passend in een in de tijd soepel verlopend herstructureringsprogramma en voor zover gepaard gaande met kapitaalhelp <sup>11)</sup> aan de herkomstlanden der migranten, zou zeer wel een doelmatige vorm van beleid kunnen zijn.

<sup>7)</sup> In nogal traditionele zin gemeten.

<sup>8)</sup> P. Drewe, Gettovorming en segregatie, *ESB*, 1 september 1971, blz. 765.

<sup>9)</sup> NEI, *Een Evaluatie van de Immigratie van Buitenlandse Werknemers*, blz. 8.

<sup>10)</sup> NEI, blz. 8 en 9.

<sup>11)</sup> Zie voor het aspect „immigratie van buitenlandse werknemers en extra kapitaalhelp aan de herkomstlanden” bijv. J. P. Pronk, Mediterraan Ontwikkelingsfonds, *ESB*, 17 juni 1970, blz. 591.

# Quotaregelingen in minder florerende bedrijfstakken als instrument tot verbetering van de structuur van de branche

DRS. W. J. R. ROZENBROEK\*

In minder florerende bedrijfstakken — die vermoedelijk 40% van onze industrie omvatten — is meestal dringend behoefte aan verbetering van de structuur van de branche. Door de ondernemingsgewijze produktie, die wij in onze westerse wereld nu eenmaal kennen, is het echter in het geheel niet eenvoudig tot herstructurering te komen. Het is veel gemakkelijker een blauwdruk te ontwerpen voor de toekomstige structuur van een dergelijke branche dan een haalbare en effectieve methode te bedenken die inderdaad tot de gewenste gezondere structuur leidt.

In het verleden zijn in een groot aantal minder florerende branches door de betrokken ondernemers kartels gesticht als een poging de ongunstige resultaten te verbeteren. Kartels worden in het algemeen beschouwd als regelingen die verstarrend werken en die zeker niet de structuur van de branche verbeteren.

De quotaregeling is echter een kartelvorm die dit verstarrende effect niet hoeft te hebben. Integendeel, zo'n regeling kan helpen — indien zij flexibel is — tot een betere structuur<sup>1)</sup> van de betrokken sector te komen. Gezien het geringe aantal instrumenten dat ter beschikking staat voor verbetering van de situatie in een minder florerende branche, verdient de quotaregeling daarom de nodige aandacht.

---

\* De auteur is econoom, organisatie-adviseur en opdracht-leider bij Raadgevend Bureau Ir. B. W. Berenschot NV.

<sup>1)</sup> In een vorig artikel „Herstructurering van minder florerende bedrijfstakken” in *ESB* van 7 juni jl. (blz. 551 e.v.) is nader ingegaan op de vraag wat onder structuurverbetering moet worden verstaan.

---

4. Indien zou worden besloten tot een stopzetting of beperking van de immigratie van buitenlandse werknemers is het van groot belang te kunnen vaststellen in welke bedrijfstakken en regio's zich de grootste moeilijkheden voordoen, omdat de economie in dat geval gedwongen wordt zich aan het verminderde aanbod van on- of mindergeschoolde arbeidskrachten aan te passen. Deze aanpassing kan zich langs verschillende wegen, die simultaan kunnen worden bewandeld, voltrekken. Het beleid zou zich dan kunnen richten op het stimuleren of desgewenst vertragen<sup>12)</sup> van de noodzakelijkerwijs in werking gestelde aanpassingsmechanismen.

Belangrijke mechanismen zijn:

- een verandering van de beloningsstructuur, zodanig dat beter recht wordt gedaan aan het lage of zelfs negatieve psychische inkomen in de „lagere” beroepen<sup>13)</sup>;
- het verrichten van (diepte) investeringen die de technische structuur van het productieproces zodanig wijzigen dat minder vraag naar ongeschoolde arbeidskrachten wordt uitgeoefend;
- het wijzigen van de bedrijfstaksgewijze samenstelling van de nationale produktie, zodanig dat de bedrijfstakken die zich niet kunnen aanpassen worden „vervangen” door andere;
- verbetering van de werkomstandigheden, opdat het psychische inkomen in de „lagere” beroepen wordt verhoogd;

- verhoging van het aanbod van binnenlandse arbeidskrachten, bijvoorbeeld door inschakeling van meer vrouwen in het arbeidsproces;
- voor zover onevenwichtigheden een regionaal karakter dragen zou een verhoging van de interregionale mobiliteit van arbeidskrachten het aanpassingsproces kunnen bevorderen<sup>14)</sup>;
- een zodanige aanpassing van het onderwijssysteem, dat vraag naar en aanbod van arbeidskrachten met bepaalde opleiding, op de lange termijn gezien, beter op elkaar zullen aansluiten.

Tenslotte moet worden opgemerkt, dat wil men een doeltreffend beleid voeren, veel onderzoek noodzakelijk is om reeds in een vroeg stadium moeilijkheden te kunnen lokaliseren.

J. A. M. Heijke

---

<sup>12)</sup> Bijvoorbeeld ter handhaving van werkgelegenheid en rendement.

<sup>13)</sup> L. H. Klaassen, *Gastarbeidersfilosofie*, *ESB*, 29 september 1971, blz. 857.

<sup>14)</sup> Problemen m.b.t. de interregionale mobiliteit van arbeidskrachten worden uitvoerig besproken in L. H. Klaassen en P. Drewe, *Migration Policy*, with special reference to France, Great Britain, The Netherlands and Sweden, Manpower and Social Affairs Directorate, OECD, Rotterdam, januari 1972. (wordt binnenkort gepubliceerd).

## De flexibele quotaregeling

Bij een quotaregeling wordt voor elk deelnemend bedrijf een quota vastgesteld. Bij overschrijding van deze quota dient men een betaling aan een centrale kas te verrichten; de bedrijven die hun quota niet bereiken, ontvangen een vergoeding.

Soms wordt tegelijk met de quotaregeling een prijsafsprake gemaakt; in dit artikel gaan wij ervan uit dat dit laatste gebeurt. Prof. Dr. J. Wisselink<sup>2)</sup> heeft een flexibele vorm van quotaregelingen bepleit. Hij raadt „drijvende” quota aan, hetgeen betekent dat het quotum niet in een vaste hoeveelheid, maar in een percentage van de totale gezamenlijke afzet (of productie) van de deelnemers wordt uitgedrukt. Ook bepleitte hij „meelopende” quota, dat wil zeggen quota, vastgesteld op basis van een voortschrijdend gemiddelde, bijv. een driejaars-gemiddelde.

Naast deze twee elementen van flexibiliteit (het „drijven” en het „meelopen”) kan een derde element worden toegevoegd, namelijk de mogelijkheid tot koop of verkoop van een quotum of deel hiervan.

### Het belang van de bedrijfstak versus het belang van de onderneming

In een minder florerende branche heerst een te felle prijsconcurrentie als gevolg van structurele overcapaciteit<sup>3)</sup>. In een dergelijke situatie zijn vaak de besluiten die de individuele ondernemers nemen, tegengesteld aan het belang van de bedrijfstak. *Deze tegenstelling kan door een flexibele quotaregeling voor een belangrijk deel worden opgeheven.* Om welke besluiten gaat het?

#### 1. De prijsstelling

In een minder florerende sector heerst overcapaciteit, met als gevolg dat de gezamenlijke ondernemers belangrijk meer proberen af te zetten dan de markt vraagt. Het is voor het individuele bedrijf voordelig een extra order te verwerven, waarmee het onbezette capaciteit kan vullen. Door de concurrentie stelt het bedrijf, om de extra order te krijgen, een prijs vast die zijn vaste kosten slechts gedeeltelijk dekt. Deze beslissing is voor dit bedrijf wellicht te verdedigen, voor de bedrijfstak betekent het echter een stap in de richting van prijsbederf en slechte rentabiliteit.

Een quotaregeling, ook zonder prijsafspraken, maakt het veel minder aantrekkelijk te trachten een extra order te verwerven tegen een te lage prijs. Immers, voor een quota-overschrijding is een betaling aan een centrale kas vereist; deze moet tot de variabele kosten worden gerekend. Men kan de hoogte van de betaling aan de centrale kas bijv. zodanig stellen, dat het geen zin heeft beneden de integrale kostprijs van een efficiënt bedrijf aan te bieden. Het belang van de individuele ondernemer valt ten opzichte van de prijsstelling nu dus samen met het belang van de bedrijfstak.

#### 2. De vervangingsinvestering en de overcapaciteit

Een vervangingsinvestering brengt vaak capaciteitsvergroting met zich. Voor een deel komt dit door de technologische ontwikkeling, voor een deel doordat het nogal eens aantrekkelijk lijkt de oude apparatuur naast de nieuwe in het bedrijf te houden.

In een minder florerende sector houdt dit de overcapaciteit in stand en wordt de prijsconcurrentie verscherpt; het betrokken bedrijf moet de extra capaciteit proberen te vullen. Bij de vervangingsbeslissing wordt vaak onvoldoende rekening gehouden met de kosten (inclusief prijsconcessies) die dit vergt. Een te optimistische instelling is hierbij eerder regel dan uitzondering.

Bij een quoteringsregeling wordt men wel gedwongen rekening te houden met de kosten (betalingen aan de centrale kas) die het vullen van extra capaciteit met zich brengt. Men zal zich als bedrijf dus eerder bezinnen op maatregelen die overcapaciteit tegengaan, bijv. het overnemen van quota van anderen. Ook kan het voordelig zijn het quotum of een deel hiervan te verkopen in plaats van de oude apparatuur te vervangen.

Volgt nu uit hetgeen hierboven over vervangingsinvesteringen is gezegd, dat de quoteringsregeling de technologische ontwikkeling tegenhoudt, namelijk door het minder aantrekkelijk te maken te vervangen? Mijns inziens is dit niet het geval. Indien er geen sprake is van een quotaregeling en indien de ondernemers verstandige vervangingsbeslissingen nemen, dan zullen zij niet alleen de voordelen van nieuwe machines tegenover de oude afwegen, maar zich ook de vraag stellen of zij überhaupt wel aan vervanging moeten denken. Een minder florerende sector met zijn structureel ongunstig perspectief is rationeel gezien niet aantrekkelijk voor vervangingsinvesteringen<sup>4)</sup>.

Een quotaregeling schept een gunstiger vooruitzicht voor goede resultaten. Dit kan vervangingsinvesteringen stimuleren bij die bedrijven, die een voldoende gunstige marge tussen opbrengst en kosten weten te behalen. Zij zullen echter gestimuleerd worden dit met beleid te doen, door bijv. quota te kopen of bedrijven over te nemen of hiermee te fuseren. Eventueel kan men een geleidelijke groei nastreven: een systeem van „meelopende” quota met een progressieve<sup>5)</sup> betaling aan de centrale kas bij overschrijding straft een langzame groei slechts in beperkte mate af. Een snelle groei op eigen kracht is echter duur.

Ook bij het punt vervangingsinvesteringen schept een flexibele quotaregeling een toestand waarbij de belangen van bedrijf en bedrijfstak meer samenvallen.

#### 3. Concentratie en bedrijfsbeëindiging

In een minder florerende sector is sprake van een vraag die daalt, stabiel blijft of langzaam groeit. Mede door de ontwikkeling van technologie en markt (EG) betekent dit, dat het aantal bedrijven dat voor het aanbod moet zorgen, kleiner moet worden. Dit geldt althans indien men bedrijven van voldoende grote omvang op het oog heeft om op redelijke wijze te kunnen

<sup>2)</sup> Zie onder andere diens artikel „Moderne kartellering” in *De Naamloze Vennootschap*, nr. 8, november 1967.

<sup>3)</sup> Zie mijn artikel in *ESB* van 25 november 1970 onder de titel „Minder florerende bedrijfstakken”.

<sup>4)</sup> Helaas houdt men met dit aspect vaak onvoldoende rekening en vervangt men toch. Voor een diepgaande behandeling hiervan zie mijn artikel in *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde* van september 1971, onder de titel „Vervangingsanalyse en continuïteitsanalyse”.

<sup>5)</sup> Dit houdt in dat de betaling aan de centrale kas niet evenredig is met de omvang van de overschrijding van de quota. Voor een grote overschrijding moet men relatief méér betalen dan voor een geringe.

profiteren van de voordelen die een grote omvang met zich kan brengen.

Bedrijfsbeëindiging in een minder florerende sector geschiedt soms vrijwillig en wordt soms door faillissementen afgedwongen („koude” sanering), doch het tempo waarin dit gebeurt is bijna altijd te traag. Overneming wordt belemmerd doordat het zo weinig aantrekkelijk is een slecht gaand bedrijf in een slecht gaande sector te kopen. Een quotaregeling verhoogt de waarde van een bedrijf: het perspectief van de branche wordt gunstiger, de bedrijfsresultaten worden beter en het bezit van een quotum is op zichzelf geld waard. Zowel groei door koop van quota als bedrijfsbeëindiging door verkoop worden daardoor aantrekkelijker. Aanpassing van de structuur van een bedrijfstak aan veranderende optimale bedrijfsgrootten wordt op deze wijze dus bevorderd door flexibele quotaregelingen.

#### 4. Specialisatie

In een sector met overcapaciteit treedt veelal een ontspecialisatie op. Men heeft capaciteit over, men ziet dat een branchegenoot, die op een bepaald produkt of markt is gericht, daar redelijke resultaten behaalt en men probeert hiervan een graantje mee te pikken. Niet alleen de eigen onderbezetting speelt hierbij een rol, doch ook de omstandigheid dat men zelf produkten vervaardigt die weinig marge opleveren. Het gevolg is dat de te felle prijsconcurrentie in de specialistische hoeken van de branche doorwoekert.

De ontspecialisatie is meestal weinig efficiënt voor de betrokken bedrijven. Een flexibele quotaregeling zal echter specialisatie in de hand werken. Het wordt dan immers de kunst om binnen het gegeven quotum een zo gunstig mogelijke opstelling te kiezen en dat gelukt beter bij specialisatie dan bij een gespreid produktenpakket.

In het bovenstaande is de stelling toegelicht dat flexibele quotaregelingen het effect hebben dat bedrijfsbelang en bedrijfstakbelang meer gaan samenvallen dan zonder een dergelijke regeling. *Een flexibele quotaregeling kan daardoor als een instrument worden gebruikt om tot structuurverbetering van een minder florerende bedrijfstak te komen.*

#### Argumenten tegen de quotaregeling als instrument voor structuurverbetering

Hieronder gaan wij in op een viertal argumenten die tegen bovenstaande stelling zouden kunnen worden aangevoerd.

##### 1. Rationeel produceren

Er wordt wel eens beweerd dat men bij een kartel in slaap kan sukkelen waardoor de rationalisatie wordt belemmerd. Echter, of men al of niet een flexibele quotaregeling heeft, men zal in beide gevallen streven naar een zo gunstig mogelijk verschil tussen opbrengst en kosten. Het is wel waar dat men in bedrijven, die in een minder florerende sector zitten, vaak meer kostenbewustzijn aantreft dan in ondernemingen in meer perspectief biedende sectoren. Een succesvolle quotaregeling kan inderdaad de branche van minder tot beter florerend maken en hierdoor de druk op de kosten verminderen. Men kan dit als een argument tegen een

quotaregeling aanvoeren, maar het is dan wel een argument tegen elke verbetering van een branchesituatie en daardoor weinig overtuigend.

Overigens kan men ook betogen dat een verbetering van het perspectief van een bedrijfstak de eenzijdige pre-occupatie met kostenverlaging en prijsconcurrentie opheft. Daardoor komt aandacht vrij voor andere beleidszaken. Het eerder genoemde structuurverbeterende effect maakt los hiervan een rationelere produktie mogelijk.

Wij merken nog op, dat het wel wenselijk is dat de betaling aan de centrale kas niet hoger wordt gesteld dan nodig is om een efficiënt werkend bedrijf aan een redelijke rentabiliteit te helpen. Als ook niet efficiënt werkende ondernemingen een goede winst zouden kunnen behalen, dan ontstaat inderdaad het gevaar van in slaap sukkelen.

##### 2. Produkt- en marktontwikkeling

Als een quotaregeling niet flexibel genoeg is, kan zij de stimulans tot produkt- en marktontwikkeling verminderen, namelijk als de afzet van het nieuwe produkt of de verkoop in de nieuwe markt ten koste van de oude quota gaat. Hiervoor dient in de quotaregeling een voorziening te worden getroffen, bijv. door nieuwe produkten of markten al of niet tijdelijk buiten de quotaregeling te houden.

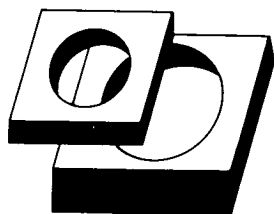
##### 3. Het uitblijven van bedrijfsbeëindiging

Er zullen bedrijven zijn die zonder quotaregeling tot beëindiging zouden zijn gedwongen, bijv. door faillissementen. Bij een quotaregeling worden in eerste instantie voor alle bedrijven de resultaten beter, dus ook voor de minst efficiënte. Een deel van deze marginale bedrijven zal worden verkocht, daar de quotaregeling het kopen en verkopen van bedrijven in deze sector aantrekkelijker heeft gemaakt. Maar er zullen ongetwijfeld ook sommige marginale bedrijven blijven bestaan, die objectief gezien beter zouden kunnen worden stopgezet of verkocht.

Of dit meer dan tijdelijk zal zijn hangt af van de verbetering van de structuur van de branche. In principe zullen door concentratie, specialisatie en dergelijke ondernemingen ontstaan met een groter verschil in kostprijs met de marginale bedrijven dan vroeger het geval was<sup>6)</sup>. Bij een gezonde prijsconcurrentie — niet te slap, niet te fel — zullen daardoor de marginale bedrijven toch weer naar de afgrond gedrongen kunnen worden, als althans de quotaregeling flexibel genoeg is.

Overigens is het om van een gezonde situatie in een branche te kunnen spreken, niet nodig dat er geen marginale bedrijven meer zouden zijn. Als 60% of 70% van de produktie in ondernemingen wordt voortgebracht die een redelijke rentabiliteit behalen, dan kan men rustig van een gezonde situatie spreken, althans wat dit aspect betreft.

<sup>6)</sup> Zie het voorgaande artikel „Herstructurering van minder florerende bedrijfstakken” Hierin worden een aantal redenen genoemd waarom in een minder florerende situatie structuurverbetering wordt afgeremd.



# De omroepbijdrage

DRS. R. M. DE HAAN

Nadat het Meerjarenplan 1972-1976 voor de NOS aan de minister van CRM was aangeboden, is grote beroering ontstaan over de daarin noodzakelijk geachte verhoging van de kijk- en luisterbijdrage. De eerste nog niet erg alarmerende geruchten doken een paar dagen eerder op in verband met de uitbreiding van rijks-subsidie aan de pers, welke gedeeltelijk uit de televisiereclame betaald zou moeten worden; dit leidt indirect tot een verhoging van het luister- en kijkgeld. Onder het motto „geïntegreerd mediabeleid”, ook wel vertaald met: „het ene medium mag niet het slachtoffer worden van het andere”, besloten regering en parlement tot een herverdeling van de STER-opbrengsten in het voordeel van de dag- en nieuwsbladen en in het nadeel van de omroep. In het NOS-plan was dit besluit nog niet verwerkt; desondanks becijferden de

Hilversumse plannenmakers dat het uitgavenniveau van 1972 al met een omroepbijdrage van f.90 (stijging 20%) correspondeerde en dat het wenselijk was om de f.75 van thans met bijna 75% te verhogen als de regering zou willen vasthouden aan het systeem van bijstelling voor vier jaren tegelijk.

De omroepbijdrage is een van de fraaiste voorbeelden van de toepassing van het profijtbeginsel op een goed van ondeelbare aard, in casu de uitzendingen van klank en beeld. Dat blijkt al hieruit dat de produktie vast is en de marginale gebruikskosten nul; het maakt geen verschil of er een honderdtal of een miljoen „consumenten” zijn. En wat even belangrijk is, de distributie is niet selectief, kan niet worden gericht op alléén de consumenten die hun waardering voor het goed tot uitdrukking brengen. De financiering van de pro-

duktie van dergelijke goederen roept daardoor bijzondere problemen op.

Het uitzenden en opvangen van radiosignalen heeft ooit iedereen vrijgestaan. Al vrij spoedig greep de overheid in: het zenden werd aan een vergunning gebonden om een etherchaos te voorkomen. Het was al te duidelijk gebleken dat zendactiviteiten ook zonder tegenprestatie van de ontvangers in overmaat werden ontplooid. Van kwaliteit en continuïteit kon in die situatie niet veel worden verwacht. Daarom was het een kleine stap naar de omroepvereniging, die de leden, maar onvermijdelijk ook de niet-leden, wél een samenhangend programma bood, gefinancierd uit contributies en door de overheid ook gaarne als zendgemachtigde werd geaccepteerd. Nog weer veel later, in feite pas na 1945, werd ook het ontvangen geregeld. De Memorie van Toelichting op de

#### 4. De minder actieve bedrijven krijgen door de uitbetaling uit de centrale kas bij achterblijven bij hun quota als het ware een pensioen

Doordat het quotum wordt vastgesteld op een voortschrijdend driejaarsgemiddelde, zal de quota van minder actieve bedrijven echter benedenwaarts worden aangepast, zodat het „pensioen” wel een aflopende zaak is. Eventueel kan men trouwens aan een degressieve betaling uit de centrale kas denken. Hierbij krijgt men bij achterblijven met bijv. 1% bij het quotum een volledige vergoeding van de gedeerde vaste kosten, doch als men 2% bij het quotum achterblijft, bedraagt de vergoeding nog slechts  $\frac{2}{3}$  van de gedeerde vaste kosten enz.

#### De complicatie van de EG

Een moeilijkheid bij quotaregelingen is dat, naarmate het aantal ondernemingen in een branche groter is, het moeilijker wordt tot een regeling te komen. De vergroting van de „nationale” markt tot de gehele EG werkt in dit opzicht nadelig voor de minder florerende sectoren. Ook juridisch worden quotaregelingen met een grensoverschrijdend karakter anders beoordeeld.

Het is daardoor niet altijd mogelijk te komen tot een quotaregeling. Niettemin zijn voor vrij veel minder florerende bedrijfstakken wel degelijk varianten van quotaregelingen te bedenken die voor de deelnemers een positief effect hebben. In een volgend artikel zullen wij hier nader op ingaan.

#### Situatie en ervaringen in Nederland

In Nederland zijn voor de industrie circa 100 quota-regelingen geregistreerd<sup>7)</sup>. Ongetwijfeld zal slechts een deel hiervan tot het flexibele type behoren. Het zou interessant zijn en mijns inziens ook van groot belang voor de gedachtenvorming over het sectorstructuurbeleid, indien getracht zou worden vast te stellen of de bestaande regelingen inderdaad structuurverbeterend werken<sup>8)</sup>.

#### Groeisectoren en minder florerende branches

Om misverstand te vermijden, zij opgemerkt dat in dit artikel steeds welbewust de minder florerende sector als uitgangspunt is gekozen. Men dient deze beschouwing niet te zien als een pleidooi voor ondernemingsafspraken in goed florerende bedrijfstakken die meestal de groeisectoren van de economie zijn.

*Bij de beoordeling van de maatschappelijke toelaatbaarheid van quotaregelingen en andere ondernemersafspraken dient mijns inziens met twee maten te worden gemeten, al naar gelang men met minder of met gunstig florerende sectoren te doen heeft.*

W. J. R. Rozenbroek

<sup>7)</sup> Zie *Verslag van de toepassing van de Wet Economische mededinging* van 1 januari 1970 tot 1 januari 1971.

<sup>8)</sup> Een van de weinige beschouwingen over een concreet Nederlands voorbeeld is te vinden in het rapport van Dr. C. Visser, *De samenwerking in de kistenindustrie*.

ontwerp-Omroepwet van eind 1953 stelde kortweg „dat financiering van de omroep uit vrijwillige bijdragen niet meer mogelijk is zodat de verplichting tot betaling van luistergeld in de wet moet worden vastgelegd”. Men kan deze enkele zin moeilijk als een sluitend betoog zien. De terughoudendheid van de toenmalige minister was evenwel verstandig. Want niet zozeer de om technische redenen onvermijdelijke centralisering van het zenden, het systeem van zendmachtiging door de overheid, is problematisch, maar de verplichting voor alle bezitters van bruikbare ontvangoestellen om bij te dragen aan de kosten van alle programma's, van alle zendgemachtigden, is dat wél. In de loop der jaren is wel gebleken hoe „heet” het mede hierdoor bepaalde omroepvraagstuk is.

Het afstappen van vrijwillige financiering heeft meegebracht, dat over kwesties van kwantiteit en kwaliteit van de uitzendingen in de politieke sfeer moet worden beslist. Het gaat daarbij veelal over het totaal aantal zenduren, het gedeelte dat daarvan aan de zuilen en aan andere organisaties toevalt, maar ook over het percentage kleur en (indirect door de vaststelling van de omroepbijdrage) over de bedragen die voor de verschillende programma's kunnen worden uitgetrokken. Het oordeel van de consument over dit soort kwesties kan door deze procedure moeilijk tot zijn recht komen. Het continu-uitgevoerde onderzoek naar de kijk- en luisterdichtheid neemt de bezwaren niet geheel weg: het verschaft wel informatie over de relatieve voorkeuren voor de diverse programma's, maar niet over bijv. de optimaal geachte verhouding tussen aantal zenduren en de omroepbijdrage.

De rem op een al te snelle ontwikkeling van de omroep werkt weinig direct. Nu de NOS ambitieuze plannen op tafel heeft gelegd en de omroepbijdrage fors verhoogd wil zien, kan de kijker en luisteraar alleen flink piepen en hopen dat de publieke opinie en daardoor ook de politici zich ertegen zullen verklaren; de eigen consumentenvrijheid is gering. Het geheel afstand doen van radio en tv is in theorie wel mogelijk, maar in de praktijk een heroïsche stap. Misschien dat de consument zijn beslissing kan terugkrijgen als in de toekomst de kabel-tv en -radio op grote schaal worden ingevoerd. Dan zou men in analogie

met de gesprekkentellers van de telefoondienst betaling per kijk- of luisteruur kunnen verwezenlijken.

Hoe noodzakelijk het is om de voorstellen van producentenzijde kritisch te bezien, blijkt onder meer uit de vier argumenten die in het Plan voor uitbreiding van de televisiezending worden aangevoerd:

1. tegengaan van verbrokkeling bij groter aantal zendgemachtigden;
2. tegengaan van de „uitwaai”, het afstemmen op buitenlandse zenders<sup>1)</sup>;
3. gelijktrekken van de zendtijden van Nederland I en II;
4. tegenprestatie voor verhoging van de omroepbijdrage.

Het laatste argument komt neer op een poging tot beduvelen van de consument, die blijkbaar voor ontzettend dom wordt versleten. Het derde argument is inhoudsloos. De verbrokkeling — het eerstgenoemde motief — kan ook (beter?) door her-

---

**Deze rubriek wordt verzorgd door  
het Instituut voor Onderzoek van  
Overheidsuitgaven**

---

ziening van het „bestel” worden bereikt. Het tweede motief is het meest belangwekkend.

Uitzendingen worden niet alleen door ingezetenen, maar ook in de grensstreken van buurlanden bekeken of beluisterd. Radiozenders hebben een nog groter reikwijdte. Men kan hier het verschijnsel van de „spill-overs” aan laten zien. Aan de ene kant zijn er „spill-outs”, omdat buitenlanders, die niet meebetalen, wel meeprofitieren, aan de andere kant „spill-ins”; veel Nederlanders zijn „free-riders” m.b.t. buitenlandse uitzendingen. In dit speciale geval van volkomen vaste kosten zijn deze „spill-overs” zonder meer als gunstig te beschouwen. Zij verhogen de welvaart in het meeprofiterende land en doen geen afbreuk aan de welvaart van de producerende gemeenschap. De „free-riders” incasseren eenvoudig het voordeel van een extra keuzemogelijkheid. Het is daarom niet duidelijk, wat de NOS beweegt om de uitwaai van (haar?) luisteraars en kijkers zo negatief te beoordelen. Of is men bang dat de ledenbinding van de zuilen erdoor geschaad zou worden? Het lijkt bovendien logischer om, als er wat aan gedaan zou moeten worden, de kwaliteit van de uitzendingen te verhogen, dan om de zendtijd uit te breiden.

De uitvoerige vergelijkingen van de programmakosten voor de NOS, de BBC en de ZDF versterken het al eerder gezeten vermoeden, dat Hilversum wil „keep up with the Jones”. Het is echter logisch dat de grotere gemeenschappen flinke schaalvoordelen incasseren en dat de Nederlandse omroep met minder hoge programmakosten zal moeten uitkomen. Tenzij de prioriteit voor de onderhavige media in Nederland hoger moet worden gesteld als in de andere landen. Er is weinig aanleiding om die gedachte te aanvaarden.

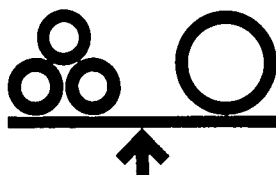
De NOS beijvert zich in haar Plan om de betekenis van de omroepbijdrage te bagatelliseren. Men voert aan dat, zelfs als alle plannen worden uitgevoerd, toch de stijging van lonen en salarissen tussen 1969 en 1975 groter zal zijn dan die van de omroepbijdrage. Men geeft daarbij echter een valse voorstelling van zaken door in de betrokken zeven jaren alleen met de voorgestelde vierjaarlijkse verhoging ingaande 1 januari 1973 rekening te houden. De vergelijking over de jaren 1968 tot 1976 valt geheel anders uit. Indien men wil nagaan hoe de omroepbijdrage zich in die jaren in verhouding tot het gezinsinkomen heeft ontwikkeld, is het bovendien principieel juist om met besteedbare inkomens en dus niet met brutolonen te vergelijken. Afgezien daarvan is het onjuist om een soort geïndexeerde claim op het gezinsinkomen te leggen. De vergelijking die wordt getrokken met de gestegen overheidsuitgaven voor het onderwijs is al even verwerpelijk. Dat de onderwijssector zo sterk groeide is een gevolg van de hoge prioriteit die eraan werd toegekend. Het is wat aanmatigend dezelfde voorrang op te eisen.

Meer ter zake is de berekening die uitwijst dat de kosten van het tv-kijken per werkelijk gekeken uur in 1970/1971 slechts ongeveer drie cent hebben bedragen! Ook kan de aanbeveling om tot (geringere) jaarlijkse verhogingen over te gaan, worden gewaardeerd. Schoksgewijze aanpassing schept inderdaad steeds vele moeilijkheden.

**R. M. de Haan**

---

<sup>1)</sup> In de NOS-nota wordt gesproken over „de uitwaai van buitenlandse zenders”. In dit stukje leek het doelmatiger om het woord „uitwaai” op het gedrag van de kijkers en luisteraars te betrekken.



# Kapitaalverkeer en wisselkoersvorming in de Europese Gemeenschappen

DRS. W. POOL\*

Op 22 maart 1971 werd in de EG-ministerraad een resolutie aangenomen aangaande de etappegewijze verwezenlijking van de economische en monetaire unie in de Gemeenschap. Een belangrijk onderdeel was de vernauwing van de bandbreedte tussen de EG-valuta's tot maximaal 1,2% in plaats van de 1,5% die voordien mogelijk was. De dollarcrisis verhinderde echter de prompte invoering van het systeem, terwijl tevens met het akkoord van Washington van december 1971 de wisselkoersmarge vergroot werd tot 4½%, hetgeen het maximale koersverschil tussen de EG-valuta's in de tijd — nog steeds via de dollar — vergrootte van 3 naar 9%.

De crisis in het internationale monetaire bestel heeft de weg naar monetaire integratie in de Gemeenschap, die o.a. door trapsgewijze verkleining van de mogelijke wisselkoersfluctuaties moet uitmonden in een Europese munt, die zowel rekeneenheid, betaal- als ruilmiddel wordt, waarschijnlijk verlengd. Wel heeft de dollarcrisis er echter toe bijgedragen dat de bereidheid tot samenwerking op monetair gebied in de EG is vergroot. Een belangrijk punt hierbij is dat de bron van de internationale valuta onrust met massale „hot-money”-stromen in 1971 niet, zoals in 1969, toen de pariteiten van de Duitse mark en de Franse franc werden

herzien, binnen Europa moest worden gezocht, maar in de Verenigde Staten. De gevolgen waren voor het bestaande internationale monetaire bestel des te ernstiger, immers de dollar is sinds 1945 de belangrijkste sleutelvaluta van het internationale monetaire systeem.

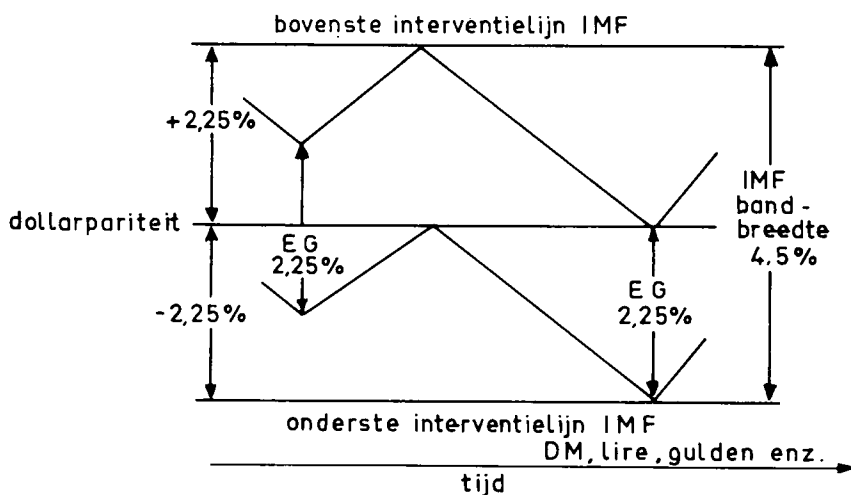
Na de voorlopige oplossing van de dollarcrisis — immers de dollar is nog steeds niet inwisselbaar in goud — nam de Europese Commissie de draad weer op en zo werden in maart jl. door de Ministerraad concrete besluiten genomen tot een EG-wisselkoerssysteem, dat op 24 april jl. in werking trad. De kandidaatleden, Engeland, Noorwegen en Denemarken, werden in mei in het systeem opgenomen.

Besloten werd o.a. de bandbreedte van de EG-valuta's te verkleinen tot 2,25%, zodat de maximale koersfluctuaties tussen twee EG-valuta's in de tijd beperkt wordt tot 4,5%. De EG-valuta's hebben hierdoor dezelfde status als de dollar gekregen, immers de dollar fluctueert in elk EG-land ook met 2,25% aan beide zijden van de pariteit. De gewijzigde situatie is in het schema grafisch weergegeven. De maximale bandbreedte van 2,25% tussen de EG-valuta's kan zich in de tijd op iedere plaats tussen de IMF-bandbreedte bevinden en beweegt zich dan als het ware als een slang in de tunnel.

Stel de EG-bandbreedte is op een gegeven ogenblik precies 2,25%, bijv. agio DM 1,25% en disagio Italiaanse lire 1%. Komt nu de lire verder onder druk te staan, d.w.z. het disagio neemt toe, dan zal in Duitsland en Italië het koersverschil tussen de DM en de lire groter worden dan 2,25%, hetgeen volgens de afspraken van maart jl. niet is toegestaan. Daarom moet de Duitse centrale bank de lire steunen door met marken lires tegen de laagste interventiekoers te kopen. De centrale bank van Duitsland moet tevens de centrale bank van Italië marken ter beschikking stellen om in Italië de mark te verhinderen boven de toegestane marge te stijgen.

De centrale banken in de EG zullen autonoom slechts in de dollar interveniëren als hun marge ten opzichte van de dollar groter dreigt te worden dan 2,25% boven of beneden de pariteit.

Op 17 juni jl. is er in het kader van de vernauwde bandbreedte tussen EG-valuta's voor het eerst geïntervenieerd. Duitsland moest toen 7,6 mln. pond uit de markt nemen ten einde te verhinderen dat het pond in Duitsland beneden de marge van 2,25% beneden de pariteit daalde. Eind volgende maand moet Engeland deze ponden van Duitsland terugkopen met goud en deviezen.



## Gevaren ten aanzien van eventuele toekomstige dollarstromen

De speculatieve dollar-kapitaalbewegingen, die in 1971 plaatsvonden noodzaakten de EG-partners tot het nemen van maatregelen die ongewenste kapitaalimporten moeten voorkomen. Het is opvallend dat deze maatregelen een vrij grote differentiatie vertonen. De Ministerraad

\* De auteur is medewerker van het economisch bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

heeft niet besloten dit optreden tegen dollarkapitaalstromen, die in 1971 het internationale monetaire bestel deden wankelen, te harmoniseren. Elk lid blijft ten aanzien van ongewenste kapitaaltoevloed afzonderlijk beslissingen nemen.

Thans zijn in de onderscheiden landen de volgende maatregelen tegen kapitaalstromen van kracht.

#### **Duitsland**

1. De banken moeten tegenover toevertrouwde middelen van niet-ingezetenen een kasreserve bij de centrale bank aanhouden, die thans ongeveer het dubbele is van het percentage dat voor toevertrouwde middelen van ingezetenen geldt. Dit percentage kan tot 100% worden verhoogd.

2. Overschrijdt het bedrag aan toevertrouwde middelen van niet-ingezetenen het gemiddelde niveau van de periode oktober 1970 - oktober 1971, dan moet een speciale kasreserve van 40% worden aangehouden over het bedrag van de overschrijding.

3. Bedrijven die in het buitenland gelden (meer dan DM 2 mln.) lenen zijn onderworpen aan het „Bardepotgesetz”, hetgeen inhoudt dat 40% van de in het buitenland geleende gelden aangehouden moet worden bij de centrale bank, hetgeen de effectieve rente van de leningen sterk verhoogt.

4. Rentevergoeding op toevertrouwde middelen van niet-ingezetenen is in beperkte mate toegestaan.

#### **Nederland**

1. Het obligatie-guldencircuit is van toepassing. Dit houdt in dat niet-ingezetenen slechts obligaties in Nederland kunnen kopen met guldens die verkregen zijn uit de verkoop van obligaties in Nederland door niet-ingezetenen.

2. Het is de handelsbanken niet toegestaan een netto buitenlands passief (schulden aan niet-ingezetenen minus vorderingen op niet-ingezetenen) te hebben dat groter is dan f.5 mln. In de praktijk komt dit erop neer dat de banken steeds een netto buitenlands actief zullen hebben.

3. Rentevergoeding op toevertrouwde middelen van niet-ingezetenen is slechts in beperkte mate toegestaan.

#### **België**

1. België kent twee gescheiden de-

viezenmarkten nl. één markt voor lopende transacties en één voor financiële (kapitaal)transacties. Interventie vindt slechts plaats op de markt voor lopende transacties en niet op de financiële markt.

2. De centrale bank heeft plafonds vastgesteld voor de netto-positie van de banken in „officiële” franken en vreemde valuta. Ook gelden plafonds voor leningen in „officiële” franken aan niet-ingezetenen.

3. Rentevergoeding op toevertrouwde middelen van niet-ingezetenen is slechts in beperkte mate toegestaan.

#### **Frankrijk**

1. Er bestaat net als in België een markt voor lopende transacties waarop geïntervenieerd wordt en een financiële markt waarop de koersvorming vrij is.

2. Speciale kasreserves zijn vereist voor toevertrouwde middelen van niet-ingezetenen.

#### **Italië**

De netto-positie in lires en in vreemde valuta ten aanzien van niet-ingezetenen moeten voor elke bank in evenwicht zijn.

#### **Engeland**

Engeland kent geen restricties t.a.v. kapitaalinstroming in verband met de positie van Londen als internationaal financieel centrum.

Een gemeenschappelijke actie tegen speculatieve dollarinstraming via een financiële markt zoals in België en Frankrijk zou ondanks enige gebreken van dit systeem effectief zijn in het weren van een nieuwe dollaroepenhoping in Europa. Want nu met het akkoord van Washington naar stabiele wisselkoersen is teruggekeerd, zijn in beginsel opnieuw speculatieve dollarstromen mogelijk als de Amerikaanse munt wederom onder druk zou worden gezet. Gelet op het nog steeds zorgwekkende betalingsbalanstekort van de Verenigde Staten lijkt dit niet onwaarschijnlijk.

Een nieuwe dollarstroom gericht op een structureel sterke valuta als de Duitse mark zou de vernauwde bandbreedte tussen de EG-valuta's onder druk kunnen zetten waardoor het land met de zwakste betalingsbalans bijvoorbeeld Italië genoodzaakt zal worden, lires terug te kopen die Duitsland uit interventie in de lire heeft verkregen. Immers als vele dollars Duitsland binnenstromen zal het agio van de mark toenemen

tot 2,25%, d.w.z. er moet in de dollar worden geïntervenieerd. Als nu vóór de dollarinstroming de lire een disagio deed van 1%, zou de bandbreedte tussen de DM en de lire oplopen tot 3,25, hetgeen niet is toegestaan. Duitsland moet dan lires uit de markt nemen en Italië zal deze lires terug moeten kopen met een pakket deviezen waarvan de samenstelling de structuur van de Italiaanse goud- en deviezenvoorraad weergeeft, die voor een groot deel uit dollars bestaat. Een nieuwe speculatieve dollarstroom die op Duitsland is gericht, heeft dus drie gevolgen:

1. Duitsland moet opnieuw nog steeds inconvertibele dollars opnemen;

2. Duitsland ontvangt een hoeveelheid inconvertibele dollars van Italië;

3. Italië, dat toch al een zwakke betalingsbalanspositie heeft, verliest extra goud en deviezen.

Het resultaat zal zijn, dat de monetaire eenheid in gevaar kan worden gebracht door factoren gelegen buiten Europa. Ook met afdoende maatregelen tegen de dollar zullen de EG-leden genoeg moeite hebben binnen de voorgeschreven wisselkoersmarges te blijven. Dit met het oog op de nog grote verschillen in economische ontwikkeling (inflatie, werkgelegenheid, groei). In dit kader zijn gemeenschappelijke maatregelen tegen speculatieve dollarstromen juist!

Eén politiek ten aanzien van dollarkapitaalstromen wil echter niet zeggen dat nu het geld- en kapitaalverkeer binnen de EG geheel vrij gelaten kan worden, immers ook binnen de Gemeenschap zijn speculatieve kapitaalstromen mogelijk zolang de pariteiten van de EG-valuta's onderling niet voor altijd zijn gefixeerd.

#### **Geen snelle vernauwing van de band**

Het zal tevens verstandig zijn de bandbreedte in de naaste toekomst niet verder te vernauwen dan tot 2%. Daardoor wordt immers reeds bereikt dat de EG-valuta's binnen de Gemeenschap „vehicle currency” worden, want het totale koersrisico wordt voor de EG-valuta's minder dan dat van de dollar. Daarmee levert het EG-blok een belangrijke bijdrage tot de noodzakelijke groei van de internationale liquiditeitenmassa, immers 20% van de wereldhandel zal dan worden afgewikkeld in EG-valuta's.



Verdere vernauwing van de bandbreedte dan tot 2% is nog niet gewenst in verband met de nog bestaande autonomie op het gebied van de economische en monetaire politiek. Zo zal bijvoorbeeld de rentepolitiek meer gericht kunnen worden op binnenlandse doeleinden, daar een mogelijk koersverschil van 4% genoeg ruimte biedt om kapitaalbewegingen veroorzaakt door rentever schillen te belemmeren. Verdere vernauwing kan geschieden als de harmonisatie van de economische en sociale politiek verder is voortgeschreden.

Sommige economen beweren dat versnelde vernauwing van de bandbreedte zal dwingen tot economische integratie. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk zolang de politieke wil er toe nog ontbreekt.

### Aanpassingsprocessen

Een belangrijk struikelblok kunnen aanpassingsprocessen worden als blijkt dat er landen met permanente betalingsbalanstekorten en overschotten in de EG ontstaan. Stel Duitsland heeft permanente overschotten en Italië permanente tekorten. Moet Duitsland maatregelen nemen om zijn prijsniveau te verhogen of revalueren, of moet Italië zijn prijsniveau verlagen of devalueren? Pariteitswijzigingen zijn, hoewel nog wel toegestaan, minder gewenst, zodat aanpassing met economisch-politieke instrumenten zal moeten plaatsvinden.

Gemeenschappelijke pariteitswijziging ten aanzien van de dollar is natuurlijk wel mogelijk zonder dat de intercommunautaire verhoudingen te zeer worden verstoord.

Afspraken ten aanzien van aanpassingsprocessen zijn nodig, hetgeen zal inhouden, dat de afzonderlijke leden van de Gemeenschap een deel van hun soevereiniteit aangaande economisch-politieke maatregelen zullen moeten prijsgeven. Duitse tegenstanders van de vernauwing van de bandbreedte spreken al spottend van de EG-inflatieclubs. Zij vrezen dat vooral Duitsland het inflatietempo in de meeste EG-landen zal moeten overnemen ten einde de relatieve prijsniveau's in de Gemeenschap te handhaven. Een ongunstige factor is de verminderde economische groei van de EG, hetgeen aanpassing extra pijnlijk kan maken. Harmonisatie van de economische politiek van de EG-landen moet daarom in vrij hoog tempo tot stand worden gebracht.

### Uitbreiding van de verlening van monetaire bijstand

Aangaande de verrekening van de door interventie uit de markt genomen EG-valuta is bepaald dat deze zal plaatsvinden aan het einde van de maand volgend op die waarin de interventie heeft plaatsgevonden, behoudens verlenging van een positie, in onderlinge overeenstemming, gedurende drie maanden.

De Gemeenschap kende reeds twee mechanismen van monetaire bijstand bij betalingsbalansproblemen. Het eerste dateert van februari 1970, toen de EG-partners gezamenlijk een bedrag van \$ 2 mrd. voor hulpverlening op korte termijn ter beschikking stelden. In maart 1971 werd een zelfde bedrag ter beschikking gesteld voor middellange termijn.

Uitbreiding van de monetaire bijstand is gewenst om mogelijk te maken dat een lid, dat in betalingsbalansmoeilijkheden verkeert, op langere termijn aanpassingsprocessen kan uitvoeren. Daartoe zal spoedige instelling van het Europese reservefonds, waarover in de resolutie van maart 1972 reeds werd gesproken, dienstig kunnen zijn. Dit fonds zal tevens voor de „clearing” van de door interventie ontstane posities kunnen zorgen.

### Conclusie

Resumerend kan worden gesteld, dat verenging van de maximale bandbreedte tussen de EG-valuta's tot 2,25% een goede eerste stap is geweest op de weg naar monetaire integratie in de EG. Voordat verdere stappen worden gedaan, zal grotere samenwerking op het gebied van de

economische politiek nodig zijn. Is dit niet haalbaar dan is het experiment gedoemd te mislukken.

Blokvorming ten opzichte van de dollar zal onvermijdelijk zijn; de wereldhandel behoeft door zulk een blokvorming op zichzelf echter niet in zijn expansie te worden geremd.

Geheel vrij geld- en kapitaalverkeer binnen de EG zal mogelijk zijn als een economische en monetaire unie is bereikt. Voorlopig brengt het monetaire integratieproces handhaving, misschien wel uitbreiding van de restricties met zich mee nu immers — bij nog onvoldoende harmonisatie van de economische- en monetaire politiek — de wisselkoers als instrument praktisch is prijsgegeven.

### Appendix

Het laten zweven van het Engelse Pond per 23 juni jl. betekent gezinszins dat het experiment van bandbreedtevernauwing in de EG mislukt is. Het betreft hier immers een kandidaatlid. Deze stap van Engeland was noodzakelijk om het integratieproces met de overige EG-partners vanaf 1 januari 1973 soepeler te doen verlopen. Zonder devaluatie zou het overgewaardeerdzijn van het Pond zich na opheffing van de handelsbelemmeringen stellig gemanifesteerd hebben. Als Engeland zijn pariteit opnieuw heeft vastgesteld, zal het Pond weer in het EG-systeem van wisselkoersvorming kunnen worden opgenomen. Engeland zal na de toetreding op economisch gebied beter in de pas moeten lopen met de overige leden van de Gemeenschap ten einde verdere pariteitswijzigingen te voorkomen.

W. Pool

**ESB**

Ingezonden

## Informatie versus indoctrinatie of Quo vadis, ESB?

Het is in de mode bij een aantal economen en andere beoefenaars van sociale wetenschappen om alles wat het westen doet of denkt af te breken. Deze „kritiekloze kritiek”, deze overdrijving, kan in opiniebladen aanvaardbaar zijn. In *ESB* werkt zij beslist storend. Bijvoorbeeld de teksten omtrent ontwikkelingsvraagstukken zijn vaak dermate gekleurd, dat mij langzamerhand de lust vergaat om ze nog te lezen. Twee voorbeelden:

1. De heer Pronk heeft twee stukjes geschreven onder de titel: „Het betalingsbalanseffect van particuliere buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden”. Deze twee stukjes van de heer Pronk waren geheel gewijd aan één constatering, namelijk dat de stroom van rente en winst uit particuliere investeringen van ontwikkelingslanden naar ontwikkelde landen, groter was geworden dan de stroom van particuliere investeringsgeld van ontwikkelde landen naar ontwikkelingslanden. Gezien de titel van het artikel en de teneur van de tekst, concludeert de heer Pronk blijkbaar dat daarom het eindresultaat van deze particuliere investeringen in ontwikkelingslanden negatief is voor hun betalingsbalans.

Wie enigermate thuis is in macro-economie zal deze conclusie niet trekken, en zich realiseren dat de titel van het stuk iets had moeten zijn in de trant van: „Het saldo in ontwikkelings-

landen van buitenlandse particuliere investeringen en terugbetaling van rente en winst daarop".

Waarom zo iets twee artikelen in *ESB* waard is, is mij niet geheel duidelijk. Bij elke positieve rentevoet zal altijd na korte of lange tijd de jaarlijkse rentebetaling het jaarlijkse investeringsbedrag overschrijden, tenzij de investeringen onbeperkt blijven stijgen met een percentage dat hoger is dan de rentevoet. Dat dit saldo voor ontwikkelingslanden negatief zou worden is al lang geleden voorspeld. Dit saldo is echter van beperkte betekenis. De particuliere investeringen zullen meestal een aanmerkelijk hoger rendement in het ontwikkelingsland opleveren dan aan rente en winst terugvloeit.

Voor zover met deze particuliere investeringen producten worden gemaakt die anders uit het buitenland hadden moeten worden betrokken, kunnen particuliere investeringen een positief effect op de betalingsbalans hebben, ongeacht het feit dat de betalingen aan rente en winst hoger zijn dan de investeringen. Nog veel duidelijker wordt dit wanneer met behulp van deze particuliere investeringen producten worden gemaakt voor de export.

Met andere woorden, de artikelen van de heer Pronk laten alleen maar het negatieve effect zien van de particuliere investeringen op de betalingsbalans; de positieve effecten worden niet eens genoemd. Integendeel, de heer Pronk eindigt met: „Daarmee is noch over het betalingsbalanseffect van particuliere investeringen, noch over de uitbuiting alles gezegd. Maar wat er nog meer over gezegd kan worden, komt op de hier gesignaleerde verschijnselen niet alleen maar in mindering; integendeel”.

2. Een ander voorbeeld is de kritiek van Drs. H. H. de Haan in *ESB* op het werk van Irma Adelman en Cynthia Taft Morris. Een deel van de kritiek, namelijk de hoge intercorrelatie tussen verklarende variabelen is gerechtvaardigd, maar jammer genoeg het kenmerk van een groot deel der macro-economische gedragsfuncties. Waar ik op doel zijn twee andere stukken kritiek.

Hier is het eerste, ik citeer: „De eerste indicator ( $M =$  modernisering van het gedragspatroon van de bevolking) is een ruwe maatstaf voor de mate waarin de bevolking westerse attitudes heeft aangenomen. Deze indicator lijkt echter van twijfelachtige waarde. Ten eerste is dit verschijnsel nauwelijks meetbaar, ten tweede is het onaanneemelijk dat „verwestelijking” een noodzakelijke voorwaarde voor groei zou zijn en ten derde lijkt dit verschijnsel eerder een gevolg dan een oorzaak van economische groei”. Aldus de heer De Haan. Moeilijk meetbaar, akkoord! Maar onaanneemelijk? Het is duidelijk dat Adelman en Morris met modernisering van het gedragspatroon van de bevolking niet bedoelen dat zij dezelfde kleding gaan dragen als het westen of allemaal Coca Cola drinken. Er zijn goede gronden om aan te nemen dat socio-psychologische factoren een belangrijke rol spelen bij de economische groei van een volk. En deze socio-psychologische factoren vinden hun neerslag in „attitudes”, zoals bedoeld door Adelman en Morris. Ik denk ook aan werk van McClellan die aannemelijk maakt dat „achievement oriented” zijn

een belangrijke motor is bij de economische groei, en die ook pretendeert „achievement oriented” te kunnen meten. Zo onaanneemelijk is de werkzaamheid van deze factor dus niet.

Als slot van zijn stuk schrijft De Haan: „Het gevaar bestaat dat de voor velen ondoorzichtige technieken enkele van de meest belangrijke tekortkomingen in het werk van Adelman en Morris versluieren”. Vandaar tot slot het volgende citaat van Galtung, dat maar al te zeer van toepassing is op hun benaderingswijze. „Eén zo'n empirische benadering van ontwikkeling ziet ontwikkeling als een kwestie van hoe arme landen meer kunnen gaan lijken op het beeld dat rijke landen op dit moment vertonen en ziet onderontwikkeling als evenredig met de achterstand ten aanzien van bepaalde criteria. Sommigen hanteren dan slechts één criterium, namelijk nationaal inkomen per hoofd, terwijl zij, die meer „sophisticated” te werk gaan, een aantal andere indicatoren van economische, sociale en politieke ontwikkeling erbij betrekken. Deze benadering wordt terecht gekritiseerd omdat zij ontwikkeling alleen beziet in termen van verschillen tussen rijk en arm en faalt in het beschouwen van ontwikkeling in termen van relaties tussen rijk en arm. Zij wordt ook gekritiseerd vanwege haar neiging een bestaande machtsstructuur te bevriezen door als voornaamste criteria van ontwikkeling juist die te kiezen op grond waarvan de machtigste naties hoog op de ranglijst zouden staan. Want macht betekent ook de macht om zichzelf als een na te volgen model voor te stellen en modelzijn impliceert natuurlijk ook het hebben van macht”.

Deze kritiek impliceert dat De Haan minstens één van de volgende stellingen aanhangt.

- Een empirische studie van economische ontwikkelingsvraagstukken is zinloos.
- De achterstand van de ontwikkelingslanden, wat betreft hun nationale inkomen per hoofd der bevolking, is niet belangrijk genoeg om er een studie aan te wijden.
- Een studie die niet alle belangrijke vraagstukken van de ontwikkelingshulp behandelt kan men beter achterwege laten.
- Adelman en Morris beweren dat de achterstand in het nationale inkomen per hoofd der bevolking, eventueel geamendeerd met de inkomensverdeling in dat land, het enige is wat bij het ontwikkelingsprobleem van belang is.

Stelling a betekent dat ontwikkelingsvraagstukken niet in *ESB* thuishoren. Stelling b betekent dat wij onze economische ontwikkelingshulp kunnen staken. Stelling c betekent dat slechts grote teams met experts op alle gebieden behoren te schrijven. Stelling d is niet waar, aangezien het doel van Adelman en Morris volgens de heer De Haan is — ik citeer —: „Het opsporen van factoren die de economische groei bij uitstek bepalen, zowel op korte als op lange termijn, en een efficiënte allocatie van de Amerikaanse „hulp” aan arme landen”.

Bij mijn weten wordt nergens in het werk van de twee Amerikanen gesuggereerd dat economische groei het enige

aspect is van de ontwikkelingsproblematiek.

Kenmerkend is ook dat De Haan in bovengenoemde omschrijving van het doel van Adelman en Morris „hulp” tussen aanhalingstekens zet. Hoe men ook over de Amerikaanse hulp aan ontwikkelingslanden moge denken, bij een recensie van een studie slaan deze aanhalingstekens als een tang op een varken.

Natuurlijk betekenen mijn bezwaren tegen deze wijze van schrijven niet dat ik bepaalde opvattingen — al zijn zij nog zo conservatief of revolutionair — uit *ESB* zou willen weren. Integendeel. Bijv. artikelen als dat van Bram Peper over conflict versus integratiemodel in loononderhandelingen zou ik niet graag willen missen. En ik onderschrijf bijv. de strekking van het citaat van Galtung. Maar het citaat van Galtung slaat niet op de studie van Adelman en Morris, maar alleen op mensen die vinden dat met dit soort van studies het hele ontwikkelingsvraagstuk uitputtend is behandeld. Ik weet ook dat er haken en ogen zitten aan particuliere buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden. Maar dat de betalingsbalans van ontwikkelingslanden er zonder deze investeringen beter uit zou zien heeft nog niemand — bij mijn weten — aangetoond, en het volgt zeker niet uit de artikelen van de heer Pronk.

Met andere woorden, waar ik bezwaar tegen heb, is dat ik nu niet alleen maar opgelegde en ongewenste pogingen tot manipuleren moet dulden in TV-reclame ed., maar ook nog in het redactionele deel van mijn *ESB*.

Er zijn mensen die alle informatie zonder maatschappijkritiek irrelevant vinden. Er zijn ook mensen die, zonder maatschappijkritiek irrelevante te vinden een scheiding maken tussen informatie — die zij graag zo objectief mogelijk willen — en polemieken, stellingen enz., waarvan duidelijk vaststaat dat objectieve informatie niet het hoofdoel is.

De leiding van *ESB* zal moeten kiezen voor welke van deze twee groepen lezers het blad „relevant” moet zijn. Want op de lange duur zal het onmogelijk blijken, beide Heren te dienen.

P. Pappenheim

#### Naschrift van Drs. J. P. Pronk

De heer Pappenheim heeft gelijk wanneer hij stelt dat mijn beide, door hem geciteerde columnns geheel gewijd waren aan de constatering dat de stroom van rente en winst uit particuliere investeringen vanuit ontwikkelingslanden naar ontwikkelingslanden groter is dan de stroom van particuliere investeringsgelden van ontwikkelde landen naar ontwikkelingslanden. Ik vind die constatering belangrijk omdat ze lang niet algemeen aanvaard is, en daarom heb ik haar met (nieuwe) cijfers gestaafd. Bovendien maakte ik van de gelegenheid gebruik door aan te tonen dat de statistische presentatie van de desbetreffende betalingsbalansgrootheden versluierend kan werken. Het is nuttig dit vast te stellen, juist omdat hierover zoveel misverstanden bestaan.

Bij de heer Pappenheim zijn deze

misverstanden niet aanwezig, getuige zijn opmerking dat bij elke positieve rentevoet de jaarlijkse rentebetaling het jaarlijkse investeringsbedrag te zijner tijd zal overschrijden, tenzij de investeringen onbepaald blijven stijgen met een percentage dat hoger is dan de rentevoet. Inderdaad, maar het probleem is nu juist dat dit „te zijner tijd” voor de ontwikkelingslanden zo spoedig is aangebroken, en wel om twee redenen: de hoge rentevoet en de geringe herinvesteringen. Dat betekent dat het betalingsbalanseffect uit dien hoofde voor de ontwikkelingslanden heel wat negatiever is dan het zou kunnen zijn.

Dat kan natuurlijk gecompenseerd worden door een zeer positief betalingsbalanseffect als gevolg van de uit de betrokken investering voortvloeiende toename van de export en van de importsubstitutie. De gegevens die daarover geleidelijk aan bekend worden stemmen echter niet hoopvol, en dat is het tweede punt waarop ik met de heer Pappenheim van mening verschill. Dat bedoelde ik toen ik schreef dat die andere betalingsbalanseffecten van particuliere buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden op de door mij (en door Prof. Zimmerman in *ESB* van 8 september 1971) gesignaleerde verschijnselen „niet alleen maar in mindering komen”. Daar kom ik, zoals ik in mijn column reeds aankondigde, nog wel een keer op terug.

J. P. Pronk

#### Naschrift van Drs. H. H. de Haan

Het lijkt me voldoende slechts te reageren op het zakelijke gedeelte van de kritiek van de heer Pappenheim, en dat betekent dat ik kort kan zijn.

1. De „verwestelijking”. Als ik het heb over een noodzakelijke voorwaarde voor groei, dan bedoel ik daarmee dat groei onmogelijk is, als aan deze voorwaarde niet is voldaan. M.i. is een westers gedragspatroon niet zo'n voorwaarde. Uiteraard betekent dit geenszins dat van een dergelijke verandering in attitudes geen positieve invloed op de economische ontwikkeling zou kunnen uitgaan.

2. *Het citaat van Galtung*. Galtung kritiseert een bepaald soort van empiries onderzoek, namelijk dat, waarbij ontwikkeling gezien wordt in termen van *verschillen* en niet van *relaties* tussen rijk en arm. Het gaat hier om een analytisch onderscheid en om fundamenteel verschillende visies op het ontwikkelingsprobleem. Verder betekent een bepaalde aanpak kritiseren niet, dat je deze zinloos vindt. Sterker nog: juist door een visie te kritiseren erken je de betekenis ervan.

3. De „hulp” van de VS. Het woord hulp heeft voor mij een positieve inhoud, evenals in het normale spraakgebruik. Het is een bekend feit, dat USAID vaak strategische en militaire belangen van de VS heeft ondersteund. Zo werd bijv. de oorlog in Vietnam in de beginfase mede door dit orgaan ge-

financierd. Het is dan ook enigszins merkwaardig, dat de heer Pappenheim objectieve voorlichting wenst, maar tegelijkertijd valt over het gebruik van hulp tussen aanhalingstekens voor hulp, die veelal geen hulp was.

H. H. de Haan

Omdat de heer Pappenheim een aanval doet op het redactionele beleid van *ESB*, heeft het zin nog eens uiteen te zetten hoe het standpunt van de gehele redactie is ten aanzien van dit beleid. Prof. Drs. H. W. Lambers schreef hierover, naar aanleiding van redactiewisselingen, in *ESB* van 2 juni 1969 het volgende: „Naar ons (Commissie van de Redactie, L.H.) aller mening is en blijft *ESB* een open forum, waarvan wij hopen dat ieder die een geargumenteerde mening wil uiteen over een sociaal-economisch probleem het als medium zal kiezen”.

Het zal de lezer duidelijk zijn dat sindsdien het redactiebeleid niet gewijzigd is. Daarom wil *ESB* ook geen keuze doen tussen de door de heer Pappenheim aan het slot van zijn ingezonden stuk genoemde groepen van *ESB*-lezers. De opmerking van de heer Pappenheim, dat de redactie van *ESB* de lezer manipuleert is voor zijn eigen verantwoording. Een dergelijke opmerking is van een kritische *ESB*-lezer overigens nauwelijks voor te stellen.

L.H.

## INTERUNIVERSITAIR INSTITUUT BEDRIJFSKUNDE

Ten behoeve van de in het Instituut ondergebrachte INTERFACULTEIT BEDRIJFSKUNDE, ingesteld tussen de Technische Hogeschool te Delft en de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam, zal op korte termijn een vacature ontstaan voor een

### GEWOON LECTORAAT ALGEMENE ECONOMIE

Van de lector wordt verwacht, dat hij samen met medewerkers de bijdrage van de algemene economie aan het in opbouw zijnde curriculum Bedrijfskunde zal verzorgen. Hij zal de algemene micro- en macro-economische theorie moeten beheersen, terwijl hij, bij voorkeur door praktische ervaring, diepgaande kennis moet hebben van de theorie en praktijk der economische politiek.

Hiervoor wordt kennis van kwantitatief-economische benaderingen wenselijk geacht.

Het onderwijs vindt gedeeltelijk plaats in projectgroepen, waarbij getracht wordt de moderne didaktische inzichten in praktijk te brengen. Naast de onderwijstaak wordt van de nieuwe lector verwacht dat hij een bijdrage zal leveren aan het wetenschappelijk onderzoek waarvoor hij zelf over onderzoekervaring zal moeten beschikken. Dit onderzoek vindt bij voorkeur plaats op die gebieden, die relevant zijn voor kennisvermeerdering omtrent het functioneren van al of niet op winst gerichte organisaties. De door de nieuwe lector in te brengen onderzoekspotentie zal tot zijn recht moeten komen in een interdisciplinaire benadering, zo mogelijk in team-verband.

Zij, die in deze functie geïnteresseerd zijn danwel menen gegadigden te kunnen noemen, kunnen nadere informatie verkrijgen bij dr. B.M.S. van Praag (tel. 010-145566).

Uitvoerige sollicitaties, onder bijvoeging van een curriculum vitae, te richten aan het bestuur van het instituut, Prinses Julianalaan 94, Rotterdam-3016.



**Mr. Dr. G. van Reenen: Privaatrechtelijke aspecten van de onderneming.**  
Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1971, 119 blz., f. 13,90.

De titel van dit boekje geeft een onjuist beeld van de inhoud. De schrijver behandelt namelijk een aantal arresten en vonnissen — naar onderwerp gebundeld en van kort commentaar voorzien — geweest in gevallen, waarvan de meeste zich zowel in als buiten de onderneming kunnen voordoen, en sommige zelfs niets met de onderneming te maken hebben (kraamverpleegstersarrest, blz. 71). Bovendien zou het mijns inziens juister zijn in de titel de beperktheid van de behandelde stof tot

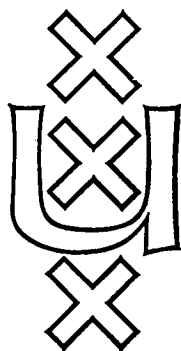
uiting te laten komen. Onder de nu gebruikte weidse titel valt namelijk het gehele privaatrechtelijke gedeelte van het ondernemingsrecht.

Blijkens het voorwoord is het de bedoeling van de schrijver, wat aanvullende literatuur te verschaffen aan lezers, die zich moeten oriënteren op het gebied van het privaatrecht. Het is, dunkt mij, een goede gedachte om ter aanvulling van de bestaande leerboeken een voor niet-juristen vlot leesbare rechtspraakbundel samen te stellen van beperk-

ter omvang dan de bestaande losbladige bundels, zeker als daarin ook heel recente jurisprudentie wordt behandeld, zoals in dit boekje. Het slagen van een dergelijke opzet is evenwel mijns inziens in hoge mate afhankelijk van de verbindende teksten, die een reëel en duidelijk overzicht moeten geven van de besliste rechtsvragen en hun samenhang.

Juist op dit punt nu schiet de schrijver naar mijn mening ernstig tekort. De verbindende teksten zijn uitermate summier (wanprestatie en overmacht worden afgedaan in 10 regels), geven geen of weinig inzicht in de samenhang van de behandelde arresten (zie bijv. de Koedoe-arresten op blz. 104-106 en de dwalings-arresten op blz. 18-24) en zijn dikwijls onjuist of onduidelijk. Wat bijv. te denken van opmerkingen als: „Van wilsovereenstemming is echter niet altijd sprake; soms is

## Universiteit van Amsterdam



De **Faculteit der Sociale Wetenschappen** maakt bekend dat bij de subfaculteit der algemene politieke en sociale wetenschappen te vervullen is een

### **BUITENGEWOON LECTORAAT**

#### **IN DE BESTUURSKUNDE**

Als kandidaat voor de vacature kan zich melden een politicoloog, econoom of socioloog met speciale deskundigheid inzake besluitvormingsprocessen, organisatieleer en systeemtheorie en kennis van of belangstelling voor de toepassing van deze vakterreinen op het openbaar bestuur.

De vervulling van het lectoraat omvat het geven van colleges, begeleiden van werkgroepen, scripties en stages alsmede het verrichten van onderzoek, en zal ten minste  $\frac{3}{4}$  van de volle werktijd vergen.

Aan hen, die naar deze functie willen solliciteren of de aandacht willen vestigen op mogelijke kandidaten, wordt verzocht contact op te nemen met prof. dr. A. F. Leemans, Instituut voor Bestuurskunde, Oudezijds Voorburgwal 185 te Amsterdam-C., tel. (020) 21 78 78, toestel 3295.

dwaling, dwang of bedrog in het spel" (blz. 18) — of, over bindend advies: „Dit advies mag echter niet strijden met de openbare orde of goede zeden. Tenslotte betreft het de uitvoering van een contract, waaraan deze eisen nu eenmaal gesteld moeten worden" (blz. 31) — of: „Het kan echter ook voorkomen dat gepresteerd wordt zonder tegenprestatie. Dan heeft men te maken met zgn. ongerechtvaardigde verrijking" (blz. 31) — of: „De Rechtbank verklaarde zich niet ontvanke-lijk" (blz. 34) — of, tenslotte: „...de zorgvuldigheid die in het maatschappelijk verkeer is betaamd (blz. 112, cursivering van onderge-tekende).

Wie gewend is privaatrecht te doceren aan studenten in een andere studierichting weet, dat het onvermijdelijk is de stof te simplificeren, en dat dit even onvermijdelijk mee- brengt, dat het gesprokene of ge-

schrevene soms de toets van strenge juridische kritiek niet kan doorstaan. Maar juist daarom rust op degene, die spreekt of schrijft voor niet-juristen de plicht, er scrupuleus voor te waken dat de simplificaties verantwoord zijn, geen ernstige onjuistheden bevatten en bij hoorder of lezer geen verkeerd beeld wekken. De schrijver houdt hier geen rekening mee. Dit blijkt reeds uit bovenstaande zeer aanvechtbare pas-sages, waarvan meer voorbeelden te geven zijn, maar komt bovendien tot uiting in de indeling en behan-deling van de stof, onder meer op de volgende punten:

- bij de bezwaren tegen de eigen-domsoverdracht tot zekerheid wordt wel het wetsontwerp van 1938 ge-noemd, dat nooit wet is geworden, maar blijft het komende recht (nieuw BW 3.9.2.2.) onvermeld;
- onverschuldigde betaling en onge-

rechtvaardigde verrijking worden be-handeld in het hoofdstuk „uitvoe- ring van contracten”;

- in laatstgenoemd hoofdstuk wordt het zo belangrijke artikel BW 1374 lid 3 zelfs niet genoemd, terwijl in het daarop volgende hoofdstuk „on-rechtmatige daad" BW 1402, dat se-dert lang geen zelfstandige betekenis meer heeft, letterlijk wordt geciteerd;
- onder „toerekenbare schijn" (blz. 25) behandelt de schrijver twee ge-vallen van het aangaan van een overeenkomst door een geestelijk ge-stoorde, maar rept hij met geen woord over de juist voor de onder-neming veel belangrijker gevallen waarin de wil wel aanwezig is, maar niet met de verklaring overeenstemt, zoals het klassieke geval Oppenheim/ Weiller;
- in de uitermate beknopte inleiding tot het hoofdstuk „naamloze ven-nootschap" (12 regels) noemt de schrijver wel de algemene vergade-



## RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

In de Faculteit der Economische Wetenschappen vaceert de functie van

### BUITENGEWOON HOGLERAAR in de ACCOUNTANCY

wegens het komende vertrek van de huidige hoogleraar.

Van de **registeraccountant**, die deze leerstoel kan bezetten, wordt verwacht:

- bekwaamheid in het verzorgen van het onderwijs voor het vak Leer der Accountantscontrole;
- ervaring in de uitoefening van het accountantsberoep;
- bereidheid tot het blijvend aanpassen van de leerstof aan de nieuwe ontwikkelingen;
- bereidheid tot nauwe samenwerking met de docenten voor de administratieve organisatie, mede in verband met de ontwikkeling tot informatiesystemen en de automatisering.

Zij, die voor een benoeming in aanmerking willen komen, kunnen zich voor inlichtingen wenden tot prof. dr. J. L. Bouma, tel. (050) 25 14 06, of tot prof. A. J. van 't Klooster, tel. (02502) 72 34, of schriftelijk (onder bijvoeging van een curriculum vitae en een lijst van publikaties) tot prof. dr. J. L. Bouma, voorzitter van de vacaturecommissie, per adres de Faculteit der Economische Wetenschappen, Oude Boteringestraat 23 te Groningen. Ook zij, die de aandacht willen vestigen op eventuele kandidaten, kunnen zich tot genoemde personen wenden.

## GOEDE RAAD NIET DUUR

De abonnementsprijs van het Financieel Economisch Weekblad

beleggers  
belangen

bedraagt f 60,— per jaar.

U wordt wekelijks op de hoogte gehouden terwijl U bovendien gratis persoonlijk advies kunt krijgen. Inderdaad niet duur.

Vul onderstaande bon in voor gratis proefnummer en stuur deze naar:

N.V. Koninklijke Drukkerijen  
**ROELANTS-SCHIEDAM**

Antwoordnummer 28, Schiedam  
(U hoeft geen postzegel te plakken)

U mag natuurlijk ook bellen  
(010) 260260 tst. 905.

Bon voor 2 gratis proefnummers

Naam .....

Adres .....

Plaats .....

ring van aandeelhouders (nog wel als „belangrijkste orgaan”) en de commissarissen, maar zwijgt hij over de directie;

- in ditzelfde hoofdstuk negeert de schrijver het gehele nieuwe vennootschapsrecht, bijv. door op blz. 102 te vermelden dat het commissariaat facultatief is en dus door WvK 52h over het hoofd te zien;

- bijzonder onjuist lijkt, dat in deze bundel alleen de naamloze vennootschap wordt behandeld en de andere organisatievormen zelfs niet worden genoemd; het belang van de NV-vorm wordt daardoor wel wat overtrokken;

- in de literatuurlijst, die volgens het voorwoord publikatiés vermeldt, „die dieper op de verschillende onderwerpen ingaan en een leidraad bieden voor nader geïnteresseerden”, wordt zegge en schrijve één boek genoemd.

Bij al deze bezwaren vallen de taalkundige volkomen in het niet. Toch wil ik er bijv. nog even op wijzen, dat de schrijver de Hoge Raad bisexueel acht. Dit moge dan in ander dan taalkundig opzicht juist zijn sedert er een vrouwelijke raadsheer in dit hoge college zitting heeft, taalkundig is het in ieder geval niet fraai dat de schrijver in drie regels op blz. 9 de Hoge Raad eerst aanduidt als „zij” en vervolgens spreekt over „zijn” — 's Hogen Raads' — „standpunt”.

Al met al kan het boek mijns inziens in deze vorm niet worden aanbevolen voor het gebruik, waarvoor het bestemd is.

**J. M. van Bemmelen-Leenders**

**Mr. J. D. van den Berg: Klapper op de burgerlijke en strafarresten van**

**de Hoge Raad en de Gerechtshoven 1961-1970.** NV Uitgeversmaatschappij W. E. J. Tjeenk Willink, Zwolle 1972, 394 blz., f. 22.

De samensteller van deze klapper, Mr. J. D. van den Berg, vice-president van de arrondissementsrechtbank te Arnhem, heeft bij deze verzamelklapper een ander systeem gevolgd dan in de jaarlijkse klappers. De trefwoorden zijn niet in de tekst tussen de hoofdonderwerpen verwerkt, maar zijn in de tekst tot een minimum beperkt, terwijl na de hoofdonderwerpen een omvangrijk trefwoordenregister is opgenomen.

Onvolkomenheden, welke zich in de jaarlijkse klappers hebben voorgedaan, zijn geredificeerd, terwijl uitspraken over onderwerpen, waarvan moet worden aangenomen dat zij thans door wetswijziging of anderszins haar belang hebben verloren, achterwege zijn gelaten.



## de rijksoverheid vraagt

voor het Ministerie van Financiën  
t.b.v. een aantal beleidsafdelingen

### **economen (mnl./vrl.)**

De werkzaamheden kunnen liggen op het gebied van analyseren van economische ontwikkelingen, geven van prognoses van de economische gevolgen van te nemen maatregelen en geven van beleidsadviezen terzake; behandelen van vraagstukken van algemeen financiële en economische politiek; behandelen van binnenlandse monetaire vraagstukken; algemeen beleid t.a.v. nationale en internationale kredietverzekering, investeringsgaranties, e.d., financiering van de ontwikkelingshulp, financiële aspecten van de handelspolitiek; behandelen van zaken betreffende het verzekeringswezen, zowel nationaal als internationaal.

Kandidaten kunnen eventueel een voorkeur uitspreken om hun loopbaan te beginnen in een van de genoemde sectoren, doch dienen in beginsel bereid te zijn in een latere fase ook in andere sectoren werkzaam te zijn.

Vereist: universitaire opleiding. Ook zij die binnenkort afstuderen kunnen solliciteren.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Aanvangssalaris (voor pas afgestudeerden) f 1923,- per maand. Na enige jaren is een max. salaris bereikbaar van f 2909,- per maand. Promotiemogelijkheden aanwezig.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturnummer 2-4540/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

**AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 7% vakantieuitkering**